

הקטירה הבורגנית של אפרים קישון

גידי נבו

אכן קשים חיייו של הגיבור הקישוני, בדרך כלל קישון עצמו, או ליתר דיוק העתקת השמש הספרותית שלו, שעתוקו הלא טכני של המספר אל ממלכת הספרות והבדיון: הברז מטפוף, מים בוקעים במרתף ('הקיר במרתף עושה פיפי', אומר הבן עמיר),¹ המוצץ של הילדה אבד, מכונת הכביסה רוקדת, המזוגן מרעיש, האועקה גם היא מרעישה, זכוב נוחת שוב ושוב על האוזן השמאלית, נמלים עטות על המטבח, אָמו של גד וינטרניץ מתקשרת באמצע סדרת הטלוויזיה 'קולומבו', הטלפון מצלצל בדיוק כשמסבנים את הגב במקלחת, המלצר אינו יוצר קשר עין, המרק חם מדי (ולעומתו התה קר מדי), שקיות החלב דולפות.² לכאורה, אם אלו הן הצרות שאתה מתמודד אתן, אם אלו הן הצרות שמבעתות את הייך, אין זאת אלא שאתה חי בעולם לייבניציאני, שהוא כידוע הטוב שבכל העולמות האפשריים.

עם זאת הקטירה הקישונית, בהצטברותה הנרחבת והמסועפת, בפעולתה ככלי קוגניטיבי ואידאולוגי, מאתרת שורה של בעיות שורשיות, שיש בהן – אם הן חודרות לעומק, מתפשטות לרוחב ומצטברות למסה קריטית – כדי לסכן או לערער את קיומה הבריא ואולי אף את קיומה בכלל של החברה שחי בה הקטיריקן.

כל סטירה, מאחורי מסך החצים המורעלים או ההומוריסטיים שהיא משלחת, משרטטת את קווי המתאר של האוטופיה, שערכיה ועקרונותיה קובעים את הכיוון, את העצמה ואת מטרת החצים הנשלחים. ליתר דיוק האוטופיה הזאת היא קונסטרוקט שנבנה על ידי הקורא בדרך האקסטרפולציה ומהווה מעין תשליל או בעצם תצֶרף מאוזן ומשוקלל של עשרות ואף מאות תשלילים הנגזרים מהטקסטים האינדיבידואליים.

מהי האוטופיה הנשקפת מן הקטירה הקישונית וכיצד מניעה אוטופיה זו את מנגנוניה של הסטירה? בכונת מאמר זה להציע תשובה לשאלה זו, אלא שלפני כן כדאי אולי להוסיף הערת סיוג. יצירתו הסטירית של אפרים קישון היא נרחבת ביותר. יש יסוד לחשוב כי

1. 'יש חור בדלי', באחד האמשים, עמ' 126. בהפניות לרשימותיו של קישון במאמר זה יצינו שם הספר שהופיעה בו הרשימה ומספר העמוד.

2. בכלל, בעולמו של קישון כל דבר דליף דולף. אפשר לנסח את הדבר גם בצורת חוק מרפי: אם דבר עשוי לדלוף, הוא ידלוף.

אפרים קישון הוא הסופר העברי הפורה ביותר במחצית השנייה של המאה העשרים. אפרים קישון פרסם יותר מחמישים ספרים בעברית,³ וכמדומה אין הספרים כוללים את כל המספר העצום של יצירותיו העיתונאיות. ביצירה נרחבת כזאת מתעורר ספק אם אפשר לגשר על כולה באמצעות מושג-אב אחד (או מושג-אב אחד ומושגים נלווים לו). יחד עם זאת הניתוח המוצע כאן רלוונטי לחלק נרחב ביותר ביצירתו של קישון, חלק המהווה את ליבתה הרעיונית והאיכותית והשולח שלווחות כמעט אל כל מרחביה.

האדם הכלכלי

מושג-האב שברצוני להציע כעומד בשורש האוטופיה הקישונית הוא המושג של 'האדם הכלכלי',⁴ ובצמוד לו המושג של 'החברה הכלכלית', כלומר אותה חברה שנועדה לערוב לאינטרסים של האדם הכלכלי ולבצר אותם. האדם הכלכלי האוטופי הוא אדם בוגר, אחראי, יצרני, המפרנס את עצמו ואת משפחתו ביושר. חייו הבוגרים נשלטים על ידי מושג ה'עבודה' ומחולקים באופן גס לשלב של למידה וחניכה (שלב המחייב השקעת זמן וכסף) ולשלב של קצירת הדיבידנדים משלב החניכות, כלומר תפקוד חברתי בהתאם להתמחותו ולכישורו. תפקוד זה כרוך בתגמול כספי נאות, שבאופן טבעי עשוי לצמוח ולגדול עם הזמן בהתאמה לעלייה הצפויה בתפוקה, ביעילות ובתרומה הכללית לחברה. האדם הכלכלי האוטופי נע או מנווט את עצמו כל הזמן על שביל הזהב שבין צריכת יתר מופרזת ולא מבוקרת (אם באמצעות קנייה בכסף ואם באמצעות קליטה חושית) ובין הימנעות אנלית קפוצה מצריכה בכלל. בעוד סכנותיה של צריכה לא מבוקרת הן ברורות – הידלדלות מהירה של המשאבים הדרושים לקיום עצמאי ובטוח (זמן, הון, רכוש) – הרי סכנתה של צריכה קפוצה מדי, אולטרה-זהירה, הגובלת בקיפאון צרכני, היא פגיעה אנושה במערכת הכלכלית עצמה, שרמה מינימלית של צריכה דרושה לה כדלק המניע את גלגליה ומתחת לרמה כזאת היא נידונה להאטה ולניוון.

בהשראת האוטופיה של האדם הכלכלי ושל החברה או המשטר הכלכלי הנגזר ממנה מתעצבת הסטירה הקישונית כסדרה ענפה ונרחבת מאוד של התקפות על אובייקטים ופרוצדורות שנתפסים כסוטים מן המודל האוטופי. בתוך סדרה זו אפשר כמדומה להבחין בגושים או במגבשים מסוימים שהרשימות הסטיריות המרכיבות אותם הן, בצורה זו או אחרת, וריאציות על אותו נושא. בכל מקרה זוהי סדרה שקשה שלא להתרשם מההתמדה,

3. חלק גדול מן הספרים הם אנתולוגיות או אוספים הכוללים רשימות שהופיעו בספרים קודמים. חלקם הם עיבודים מסוגים שונים של רשימות קודמות.

4. 'האדם הכלכלי' או 'הומו אקונומיקוס' הוא מונח שהוכנס לביקורת הספרות על ידי המבקר האנגלי איאן וואט בספרו 'עליית הרומן האנגלי' (Watt, 1963). גרשון שקד עשה בו שימוש פורה בספרו בין שחוק לדמע (1965).

הגמישות וה'יצירתיות הטקטית' המאפיינות אותה והבאות לידי ביטוי במגוון האמצעים, העלילות והדמויות שנעשה בהם שימוש בזמן ההתקפות.

האדם הא־כלכלי

אפשר לחלק את הסטיות מהמודל האוטופי של האדם הכלכלי לכמה סוגים. את הסוג הראשון של הסטייה אפשר לכנות 'האדם הא־כלכלי'.

ברשימה קלסית ('שטוכס', באחד האמשים, עמ' 15), אולי הקלסית מכל רשימותיו של קישון, מתרחש מאבק מר. המאבק מתחולל בין המספר ובין האינסטלטור שטוכס המוכר לנו גם מרשימות אחרות (פעמים רבות בתור 'האינסטלטור האגדי שטוכס' או 'שטוקס האגדתי'). הרשימה מתחילה בסיטואציה אורחית אולטרה־טריביאלית כמו רבות מרשימותיו של קישון: 'אתמול התפוצץ הברז במטבח והמים זרמו ממנו' (שם, שם). כמתבקש, המספר הולך לאינסטלטור שטוכס על מנת לבקש ממנו שיבוא לתקן אותו. אלא שלא ניתן לייצר את המפגש בין שטוכס ובין הברז. האיש, למרות הבטחות חוזרות ונשנות, פשוט אינו ניתן להבאה אל האובייקט שהוא אמור לתקן, והוא מתחמק כצלופח שוב ושוב ממפגש כזה. כוח מגנטי שלילי אדיר פועל בין שטוכס ובין הברז. שטוכס פשוט מסרב לבצע את תפקידו החברתי – תפקיד המגדיר את עצם זהותו (הלוא הוא האינסטלטור שטוכס) – ולקבל על כך כסף.⁵ המספר נאלץ לקשור את שטוכס אליו באויקים כדי לגרור אותו אל הברז, וכשזה מתחמק – פותח עליו המספר באש. שטוכס משיב אש. מתפתח קרב יריות שבסופו שטוכס נכנע ומתקן את הברז. 'עכשיו', אומר המספר, 'הוא שוב מטפח' (שם, שם).

הרשימה מהווה שירה בפרווה המפעילה את המנגנון הקומי הקישוני המרכזי, הוא־הוא המנגנון של ההבאה עד אבסורד באמצעות טכניקת 'כדור השלג' הברגסונית.⁶ נקודת המוצא היא סיטואציה עירונית יום־יומית, טריביאלית לחלוטין, שהולכת ומסתבכת, הולכת ומתעוותת, הולכת ומתנפחת, מוסיפה ממדים שונים (גודל, ריבוי, חריפות, עצמה) עד לרגע הפירוק וההתפוצצות. אם כן הרשימה הקצרה וההדוקה 'שטוכס', המגבש הקומי המרוכז הזה, מגלמת כבקליפת אגוז את התמה, האסטרטגיה והפואטיקה הקישוניות.

הסטייה הא־כלכלית, המתגלמת בצורה מושלמת בדמותו של שטוכס, היא ממאירה במיוחד שכן היא חורגת לחלוטין מכללי המשחק הכלכלי. יש לשים לב ששטוכס אינו מבוקר על

5. ברשימה אחרת, 'פגישת התאומים' (עצם בגרון, עמ' 15) – רשימה שהיא מעין וריאציה שטנית במיוחד של הסיטואציה המתוארת ב'שטוכס' שכן מדובר בה הפגשה סימולטנית של שני בעלי מקצוע ולא אחד עם האובייקט הזקוק לתיקון – שטוקס (שמו מאוית ברשימה זו בקו"ף) מוכן לבוא ולבדוק את דליפת המים בתוך קיר חדר עבודתו של המספר, אלא שלשם כך הוא מבקש מן המספר לבוא ולקחת אותו במכוניתו 'לפני שהוא יוצא לעבודה, זאת אומרת ב־5.30 בבוקר'. על תהיית המספר 'מדוע צריך לצאת כל כך מוקדם לפני העבודה, האם העבודה בביתו אינה עבודה', עונה שטוקס 'שלא' (שם, שם).

6. על אפקט כדור השלג כאפקט קומי ראו: ה' ברגסון, הצחוק, ירושלים 1981, עמ' 49-54.

שאינו מקצועי דיו או שהתמורה הכספית שהוא מבקש גבוהה באופן שערורייתי (שתי התלונות הנפוצות ביותר כמדומה נגד בעלי מקצוע למיניהם). ברגע שהוא מגיע אל הברז, שטוכס מוכיח שהוא בעל הידע הטכנולוגי, הכלים והמיומנות לתקן אותו. הבעיה היא שהוא אינו מוכן להגיע אליו. הסטייה של שטוכס מתנכרת אל המשחק הכלכלי ומאיינת אותו (או מאיימת לאיינו אותו).⁷ הסטיות האחרות שנראה, חמורות ככל שיהיו, הן סטיות המתבצעות בתוך המגרש הכלכלי.

האדם ההיפר־כלכלי

כמו שראינו, האדם הכלכלי פועל בשני צירים מרכזיים: ציר ההכנסה או הרווח וציר הצריכה או ההוצאה. בציר ההכנסה כיוון תנועת הכסף הוא מן החוץ פנימה, מהעולם הכלכלי אל הסובייקט הכלכלי. בציר זה מנסה כמובן האדם הכלכלי לפעול בצורה שתגדיל את הכנסותיו ורווחיו (לשאוב כמה שיותר מההון הכללי) או לכל הפחות שלא תקטין אותם. בציר הצריכה או ההוצאה תורם האדם הכלכלי את תרומתו לזרם הכסף השוטף בגלגלי הכלכלה ומניע אותם; כיוון תנועת הכסף בציר זה הוא מן הסובייקט החוצה. מובן שבשני הצירים פעולתו של הפרט צריכה להיות מאוזנת מבוקרת, מנוהלת מתוך ריסון של תאוות יצריות ומתוך הכרה באופי ההדדי הבסיסי של הפעילות. לכסף המועבר חייבת להינתן תמורה נאותה, ולא מתרחש עיוות חמור העלול לאכל את גלגלי המערכת הכלכלית.

האדם ההיפר־כלכלי גורם להלהטה לא מוצדקת של הפעילות הכלכלית, אם על ידי צריכה לא מבוקרת ואם על ידי ייזום או יצירת עסקאות שבהן כסף מועבר אבל לא מועברת תמורה ממשית, ולמעשה הצורך שהתבטא בעסקה אינו בא על סיפוקו. בשני המקרים מתהוות יותרות כלכליות. פעילות כלכלית נעשתה, אבל לשווא, ללא הרגעת הצורך שהניע אותה, או הרבה מעבר לסיפוקו של צורך זה.

האדם ההיפר־כלכלי על ציר ההכנסה או הרווח מושך כסף בלי לתת תמורה נאותה או בלי לתת תמורה כלל. אצל קישון הוא מתגלה בדרך כלל בדמותו של בעל המקצוע שאינו

7. דוגמה נוספת להתנהגות אי־כלכלית מספק שטוקלר ברשימה 'טראגדיה ישראלית' (באחד האמשים, עמ' 25). בשלהי שנת 1955 פוגש שטוקלר את המספר בהפסקה של הצגת תאטרון ואומר לו שיש לו איזה עניין בשבילו. שטוקלר אינו אומר כמובן מהו העניין, ואומר שיצלצל למספר מחר־מחרתיים. העניין נסחב משנה לשנה, וקישון גורר אותו למעמקי האבסורד. באוגוסט 1956 מטלפן פתאום שטוקלר אל המספר, אומר שיש לו איזה עניין ושמזמן רצה להתקשר אליו. הוא מברר אם הוא פנוי בשעות הצהריים ומבטיח שייתן צלצול. בסתיו 1959 (שנת 1958 היתה שנת שמיטה והמגע ביניהם ניתק כליל) מצלצל הטלפון בבית המספר. שטוקלר על הקו והוא שואל את המספר באופן דחוף למספר הטלפון שלו, מאחר שיש לו איזה עניין. לאחר שנים שטוקלר נופל למשכב ונפטר. לאחר זמן המספר מקבל שיחת חוץ. שטוקלר על הקו. הוא יותר חופשי עכשיו, הוא אומר בקול עמוק, יש לו איזה עניין. טוב, אומר המספר, תן צלצול.

מספק את הסחורה או את השירות שהתחייב לספק (וקיבל על כך כסף או דמי קדימה), או שהסחורה או השירות שהוא מספק פגומים, אינם 'עושים את עבודתם', אינם ממלאים את תפקידם בשיפור איכות חייו של הלקוח. לעתים מתבטאת הסטייה בכך שהתמורה הכספית שבעל המקצוע דורש היא אסטרונומית ונעדרת כל פרופורציה לשירות שסופק, או שהשירות עצמו מיותר לחלוטין ובלתי נחוץ בעליל (לעתים מדובר בשני המקרים גם יחד). יצירתו של קישון מנוקדת בעשרות וריאציות של הדמות הזאת, למן הנגר היפואי יוסף קדמון שאינו מוסר את השולחן שהוזמן ממנו על ידי המספר ואשתו (ושהובטח כי יגיע כעבור ימים מספר) גם לאחר שנים על שנים ושמועדון לקוחותיו המתוסכלים מארגן תחרויות הימורים על תאריך ההבטחה (כלומר המועד שבו יבטיח הנגר שהסחורה תסופק), על התירוץ שיינתן לאחר שהסחורה לא תסופק ועל המועד שבו הסחורה סוף־סוף תגיע ('טוטו קדמון', הכל תלוי, עמ' 67); דרך איש המזגן השקט, שהמזגן שהוא מרכיב מפיק טרטר ברמת דציבלים מחרידה כזאת עד שלקוחותיו ממהרים להחזיר לו אותו; הלה מפרק אותו ללא בעיות, מחזיר את מחיר המכשיר ואף נעתר תמורת 500 ל"י לסתום את החור שנותר בקיר; מתברר שהוא עושה את פרנסתו לא ממכירת מזגנים (למעשה הוא מחזיק ברשותו מזגן יחיד העובר מלקוח ללקוח) אלא מדמי סתימת החור שהוא גובה לאחר שהלקוחות מוטרפי הרעש ממהרים להחזיר לו את המזגן (האיש פושט את הרגל לאחר שהוא מתקין את המזגן בדירתו של קשיש חרש, 'תולדות המזגן השקט', חיוך בבצורת, עמ' 13); ועד הצבע, איש הסולמות גולדשטיק, המכסה את רהיטי בית הלקוח ורצפתו בעיתונים, מקרצף את הצבע הישן מהקירות ואז נעלם לחודשים תוך שהוא משאיר את סולמותיו אחריו וכמובן את האבק והלכלוך (האיש חי מהמקדמות בלבד, והתהייה המרכזית בנוגע אליו היא מאין השיג כל כך הרבה סולמות ('הסולמות של גולדשטיק', שם, עמ' 31)).⁸

8. ראו גם את אביגדור, איש הסטריאו, שמוכר למספר במחירים מפולפלים מערכת סטריאו ושלל מכשירי יור משוכללים המפיקים בעיקר חריקות וצרצורים. תחת לחץ פיזי מתון אביגדור מודה שמזמן מייצרים המפעלים רק מונחים חדשים ושהוא עצמו מספר על כל מכשיר בחנותו שהוא PANASONIC ו-SUPERSONIC בימים א, ג, ד, ו-SUPERSONIC ו-PANOSCOPE בימי ב, ה והגים ('המירוץ הסטריאופוני', חיוך בבצורת, עמ' 39); את חברת 'אימת הגנב' המתקינה בביתו של המספר מערכת אזעקה כה קטלנית (חלונות ממולכדים, פוטו־צילום על גלים קצרים עינים אולטרה־סוניות וכולי) עד שהיא גורמת לשני בני הזוג חרדה אקוטית מאזעקת שווא, הורסת את המרקם הנורמלי של חייהם ומביאה את 'הקטנה' (כינויה של אשת המספר) אל סף המטט הפיזי ('אמנם אין אצלנו פריצות, אך היא עצמה פורצת מדי פעם בפעם בבכי תמרורים ורצה, בלי כל סיבה ממשית, אל תוך אפילת הלילה ומתפללת חרישית'); לבסוף הם מחליטים לא לצאת יותר מן הבית, שכן מסתבר שיותר קל לחיות עם ההשש משוד מזוין, מאשר לשאת את המתח של אזעקת שווא מחורבנת ('על כן אנחנו יושבים עכשיו כל הזמן בבית, כאמור, בגלל האזעקה, והגנבים יכולים לקפוץ לנו. אמש שעבר אף החלטנו להזמין פעמון נוסף חזק במיוחד, כדי שלא נתפתה לעולם לצאת עוד מן הבית. זה הפתרון, אזעקה משוכללת ולהישאר'. 'למי מצלצלים הפעמונים', ספר משפחתי, עמ' 200; וראו גם הרשימה 'אזעקה', שם, עמ' 35); את הנוכל המוכר אבקת קסמים לניקוי כתמים (כל כתמי פינקלשטיין, באחד האמשים, עמ' 47), ואת פורמאן 'ההרמטי' המבצע את סגירת מרפסתו של המספר תוך כדי הבטחה מפורשת שגשם לא ייכנס, וכשהגשם

מלבד אלה זרועה יצירתו של קישון במוסכניקים השודדים את כספך כמו מיקו המחליף ('מיקו הוא מכוניצי חצרי, גבר נאה וחרוץ ממוצא עיראקי-גאליציאי. הוא בחר טוב באמת, מומחה מבטן ומלידה, רק שיש לו תשוקה אחת, סבל-הירושה: להחליף חלקים. אם מעירים לו הערה זעירה - אפילו לשבת! - בנוגע לפעולת איזה חלק במכונית, הרי בעוד 5 שניות כבר מוחלף החלק ללא-שוב. כדברי המשורר: "אם יש סדק יופע מיד", תמיד מסתבר, שהיה סדק בחלק המוחלף. מיקו אף מראה אותו. אנו מסתכלים, מאמצים את עינינו ואיננו רואים שום סדק. - חכם - כך מיקו - אילו ראית אותו, בכלל לא היתה המכונית נוסעת'. בדרך הזו, מספרים, הספיק מיקו להחליף טיפין טיפין מכוניות שלמות. באחד האמשים, עמ' 168);⁹ ברופאים שמוצאים מחלה באדם בריא לחלוטין (ראו הרשימה על הרופא הפרטי, פרופסור גרוסגלוקנר, 'בעל יד-הזהב', שהמרפאה שלו עובדת כסרט נע משומן היטב לשאיבת כסף מהלקוחות, מה שמתבטא בעיקר בהרצת הפציניטים העירומים והרועדים מקור אל 'אוהל-מועד-הרפואה', הוא חדר הפרופסור עצמו, וסילוקם משם במהירות האפשרית, מה שאינו מאפשר כמובן לא שמיעת ההיסטוריה של המחלה, לא טיפול נאות ואף לא זיהוי נכון של המטופל. 'ממערכת הבריאות', לא נורא, עמ' 30),¹⁰ או אף גורמים באופן אקטיבי למותו באמצעות שרשרת של פעולות שמתחילה באבחון טאוטולוגי. (המספר ניגש לרופא בתלונה שתנוך אוזנו מגרד לו - שוב תלונה המצביעה על שהמספר הוא אדם בריא לחלוטין - ואילו הרופא, לאחר שנכנס לתוך אוזנו ועשה בה כחצי שעה, קובע 'שמשוהו מגרד לו שם', וממשיכה במתן גלולות פניצילין, הגורמות לתופעת לוואי של הופעת נקודות אדומות על בטנו של המספר, שעל זה הוא מקבל מיד גלולות אירומיציין, שמעלימות את הנקודות אולם גורמות לחום גבוה ולהתנפחות הברכיים, שבעטיים הוא מקבל כדורי טיראמיציין, הפותרים את בעיית החום והברכיים אולם גורמים לכאבים אימים בכליות, שנגדם הוא מקבל זריקות סטרפטומיציין, המוכיחות יעילות מופלאה ומובילות למצב שבו לא נותר בגופו אף לא חיידק או וירוס אחד לרפואה, אלא שגם כל השרירים והגידים נאכלו בתוכו כליל, מה שמצריך, על מנת להצילו, כמות לא רגילה של קלורומיציין. בשלב הזה גופו המעונה קורס. בנאום ההספד שנישא בלוייתו מציין הרב שהרופאים נאבקו מאבק עיקש וממושך להצלת גופו התשוש, אך יד החוליים הממאירים היתה על העליונה ('רפואה שלימה', הכל תלוי, עמ' 33); בסוחר חיות כמו מזלגוביטש, שחנותו 'נושאת על עצמה את אותות המומחיות הפרופסיונאלית' ושמוכר למספר ולאשתו ציוד ואביזרים רבים לגידול ולהרביית דגים מסוג פיז'מה, אף שהוא עצמו יודע היטב שלציוד הרב אין כל ערך שכן איש אינו יודע כיצד

נכנס גם נכנס, הוא מוועק למקום, ולאחר ש'עיני המומחה האפורות-הפקחות' שלו חולפות על פני בית הקברות המוצף, הוא נותן את האבחנה הקולעת: ' - כן [...] המים נכנסים. אבל עוד מעט קיץ' ('מסכת המרפסת הסגורה', באחד האמשים, עמ' 48).

9. ראו גם 'קצת אסטרונומיה', באחד האמשים, עמ' 97.

10. נוסף על כך, למן ההתחלה ברור שהמספר אינו חולה כלל, שכן הוא מגיע לרופא בעטיו של הסימפטום החמור הכולל לחץ משונה בקיבתו בליווי קול טרטור פנימי ובתוספת תשוקת אוכל ורעב חזק, כל אימת שהוא אינו אוכל במשך 6-8 שעות רצופות.

להרבות את הדגים הארורים לבד מבית חרושת אחד בהמבורג ממנו הוא קונה את כל הסטוק שלו ('משחקי הפיז'אמות', שמיניות באויר, עמ' 31); בעוזרות בית שלא מנקות בתואנה של כל מיני אמונות טפלות ('מחול השדים', הכל תלוי, עמ' 230); ביזמים ובמפיקים כושלים, כמו האימפרסריו נ"נ פיינהולץ, שבמוחו הקודח עלה הרעיון להביא ארצה תשעה מאלפי אריות ושמונים אריות לעשרים וחמישה מופעים באצטדיון רמת גן (חישובי הרווח המדוקדקים שלו מראים שכך אפשר להרוויח למעלה מארבעה מיליונים 'נקי' תוך חודש ימים, כמעט בלי סיכון), אלא שכבר במופע הראשון (שנמשך שש וחצי שעות) הפגין הקהל שעמום מההצגה החוזרת על עצמה (אריות קופצים דרך עיגול בוער, אריות יושבים על שרפרף, אריות מרימים דגלונים וכולי) ולמופעים הבאים פשוט לא בא, מה שמביא למצב שבו אין אוכל לתת לאריות והחיות הרעבות מסתובבות ברחובות וטורפות את ראש המגבית באורוגוואי (מה שמעורר מהומה) ואת פקידי הסוכנות היהודית (מה שאינו מעורר תשומת לב כלל, עד שהן טורפות את מחלק התה. 'אריות חוץ', לא נורא, עמ' 75); כמו השחקן ירדן פודמניצקי שלאור מצבו העגום של התאטרון בארץ פונה להוד מעלתו סר וינסטון צ'רצ'יל כדי שהלה ישב על במה קטנה באמצע האצטדיון ברמת גן ויצייר תמונת שמן במשך חמש דקות ולהדרן יראה 'V' באצבעותיו; תמורת זאת התאטרון מתכוון לגבות 60-150 ל"י עבור כרטיס; אם ייענה הוד מעלתו, הוא יוכל לרשום בגאוה לדורות הבאים: 'מעולם לא שילמו כל כך רבים כל כך הרבה בעד כל כך מועט' ('To Sir Winston Churchill', באחד האמישים, עמ' 146); וכמו מר שטיינר – בעל חנות המכולת הפורחת ומי שכתב פעם במשך שנים בעיתון 'זבאדרשאנוייה פורציבשקוונה פירץ' – העולה לקומה השנייה אל העורך חנוך אבן-זהב ושוכר אותו לטובת הוצאת שבועון חדש בעברית בשם 'עולמנו הירקן', שבועון טוב ושונה מכל יתר השבועונים בארץ (הפרויקט, המתחיל בקול תרועה עם שמונה עשר סופרים קבועים, חמישה צלמים ידועים, שני שליחים ומזכירה אישית, מידרדר מדחי אל דחי, מנסה נואשות להיאחז באופציה הצהובה-הסנסציונית ומחזיק מעמד שלושה גיליונות בלבד. 'עולמנו הירקן', לא נורא, עמ' 132).¹¹

קטגוריה בפני עצמה מהווים בעלי מקצועות התיווך למיניהם, סוכנים, סוכני ביטוח, ברוקרים ועורכי דין. ברשימה 'כיצד הרווחתי חצי מליון לירות בבורסה בלי לסכן אפילו פרוטה אחת?' (באחד האמישים, עמ' 62) מואיל המספר להאיר את עיני הקורא הקטן בנושא 'המוסד המסתורי ביותר בתולדות האנושות: ה ב ו ר ס ה'. למעשה מוצגת כאן הבורסה כתרמית אחת גדולה העטופה במינוח כלכלי מסתורי ולא מובן. זוהי מעין פטה מורגנה כלכלית ('[...] בורסה ממש בכלל לא קיימת, רק בדמיון הפורח כמו גן-עדן או גיהינום, וכל העסקים האפלים האלה מתנהלים דרך הטלפונים בין כמה סוכנים בעיר. שם, עמ' 63,

11. ראו גם את מוכר המכונות המשומשות, הדוד ז'ו הוקן, שהוא שרן פתולוגי במידה כזו עד שכאשר הוא אומר משהו שמתגלה כנכון, המספר נקלע לבלבול קשה ('חשבוני היה פשוט: אם הדוד ז'ו אומר מורחה, אז זה בוודאי מערבה. אפס מכיון שגם ההיפך מדבריו אינו יכול להיות נכון, יש ללכת, כנראה, דרומה. יצאתי צפונה.' 'פריג'דר לאסקימוסים', שמיניות באויר, עמ' 224).

שהאיש היחיד שמרוויח בה משהו הוא סוכן הבורסה עצמו. גם כאשר המניות שבבעלותך עולות, עמלת הסוכן כפולה מהרווח. 'אבל זהו', אומר המספר, 'דווקא היפה והמותח במשחק הבורסה, אף פעם לא יודעים היום כמה ירוויח הסוכן מחר. שכן, צריך לדעת גם להפסיד בשוק הניירות ולשתוק (מכאן השם 'STOCK MARKET'). (שם, שם). הרשימה מפגינה חשד עמוק של האדם הכלכלי השמרן כלפי הכלכלי החדש יחסית, הבורסה. בעולמו הקלוויניסטי של האדם הכלכלי רווח קשור לעבודה, ומתוקף כך הוא מקרין עוינות וחשד כלפי מגננונים המתיימרים להפיק רווח ללא עבודה.

ברשימה 'אתה צריך סוכן טוב' (עצם בגרון, עמ' 207) מובאת לידי קיצוניות ומוגחכת תופעת הסוכנים (agents) בכלכלה האמריקנית. באווירון המטיס אותו והוליווד, לוכדת את תשומת לבו של המספר תופעה תמוהה. הוא מגלה שהשירות הניתן לשכנו, הישן כל הדרך שינה בריאה וקולנית משהו, הוא טוב יותר מזה שניתן לשאר הנוסעים: הכר מתחת לראשו גדול יותר, בספל התה שלו טובלים שני שקיקי תה במקום אחד, ואחת הדיילות מגניבה לו אגס. מתברר שלכל ההטבות הללו אחראי ג'ו, סוכנו של האיש. ג'ו אף מטלגרף לאיש ומוסר לו פרטים על מזג האוויר בהוליווד ועל פגישותיו המתוכננות. האיג'נט האמריקני, מדווח האיש למספר, הוא מוסד לאומי נערץ. תפקידו של הסוכן אינו מוגבל להטבות זעירות אלא מתבטא בעיקר בתחום הקריירה והפרסומת, כלומר הסוכן הטוב מפאר, מהלל ומנפח את דמות שולחו בים, באוויר וביבשה, בכל אמצעי הטכניקה המודרניים, עד כלות הנשמה או תום התקציב. כששואל המספר את האיש למקצועו הוא עונה: סוכן, למה? כאן מתרמות סכנת הרגרסיה האין-סופית שטמונה בתופעת הסוכנים, רגרסיה שעלולה להחליף כלכלה שמבוססת על אנשים יוצרים בכלכלה שמבוססת על מתווכים, מקשרים, שליחים, ושליחים של השליחים. ואכן, הסוכנים פרים ורבים ומתברר שבעיר החלומות מתחוללת דרמה משפחתית עזת יצרים בין מיעוט האמנים ובין הצבא ההולך וגובר של סוכנים. ההייררכיה הכלכלית מתעוותת: האמנים והיוצרים הם שמתחננים בפני הסוכן שיקבלם לעבודה, ולא ההפך. הסוכן מוכן לקבל לעבודה את המספר, אבל מארגן לו סדר יום שאינו קשור כלל למקצועו ולבטח אין בו כדי לקדמו. כל זאת תמורת עשרים אחוז מהכנסותיו ברוטו, מכל מקור אפשרי, בכל מקום על פני הגלובוס ולכל החיים. המספר נסוג. ברגע האחרון הוא תופס את הפרינציפ. הוא מציג עצמו כברני שוורץ, סוכנו של מיסטר קיצין, ובתור שכזה מארגן לעצמו חדר כפול במלון ופגישות עם הדה הופר ועם נשיא פרמונט. בפגישות אלו הוא מפאר ומרומם את שמו של הסופר המופלא ובונה קריירה מזהירה 'בשביל האידיוט הזה'. שום בעיה אישית לא התעוררה שכן אף אחד לא חפץ להיפגש עם הסופר בשעה שהוא יכול לשאת ולתת ישירות עם הסוכן שלו. לבסוף, בפיתול אירוני אבסורדי אחרון, מפטר המספר את עצמו שכן הוא מגיע לידי הכרה שהוא מיותר לחלוטין. זוהי כמוכן הבאה עד אבסורד של הסכנה הטמונה בכלכלת הסוכנים: היעלמותם של הסובייקטים הכלכליים היצרניים והחלפתם בידי הגורמים המתווכים האמורים לקשר אותם זה לזה.

ברשימה נוספת ('הבה נרננה', פרטאצ'יה אהובתי, עמ' 130) מוצגים הסוכנים כאוסף של נוכלים שעטים על המספר, מציעים את שירותיהם, מנסים לגנוב עותק מן הסרט שלו

ומשמיצים את עמיתיהם הסוכנים היריבים בכל פה (אחד מהם, בלחט אש ההשמצות הפורצת מפיו, משמיץ בטעות את עצמו). גם נער המעלית מתגלה בתור סוכן. בסופו של דבר, ובדומה להתפתחות העלילתית ברשימה 'אתה צריך סוכן טוב', הופך המספר לסוכן בעצמו, ומאז הוא שוכן בהוליווד ומפיק השמצות בסרט נע. אם כן התהליך ההופך אדם יצרני לטפיל כלכלי, שעיקר פעילותו מתמצה בהפקת מלל זול וחסר כל ערך, חוזר אם כן על עצמו.

ברשימה 'הענף הפורח' (גומזים, גומזים, עמ' 179) עומד המספר תחת מתקפה של סוכני ביטוח חיים (אנגלוסקסים משום מה). הללו מצלצלים כל בוקר ומציעים למספר כל מיני דרכים להפיק תועלת כפולה ומכופלת מפטירתו המצערת (המספר עצמו גורס שלא יזיק לקרוביו היקרים אם יעבדו קצת בהינתק פתיל חייו). ניסיונותיו של המספר לנפנף ולנער אותם מעליו עולים בתוהו. הסוכנים מציעים לו אפילו ביטוח חיים שלא צריך למות בשבילו, מספיק להתעלף. גם כשהמספר מתחזה לעוזרת וטוען שהאדון המסכן מת אתמול, אין הדבר מרתיע את נציג החברה האוסטרלית 'קידנאפינג קומפאני', והוא ממחר להציע ביטוח חיים מהפכני לגמרי המתאים בדיוק בשביל מקרה כזה.

עורכי דין עולים על המוקד הסטירי הקישוני כמה וכמה פעמים.¹² ברשימה 'לוקחים עורך דין' (שמיניות באויר, עמ' 49). מוזמן המספר לתחנת המשטרה. לנוכח חששות אשתו, הוא לוקח אתו את עורך הדין שיינברגר הידוע בתור אחד המשפטנים המזהירים והראשים הצלולים במדינה. בתחנה עצמה מוצאים המספר ופרקליטו את השוטר התורן, 'גבר צעיר ומשופם קשה', המכניס את ידו לתוך הדוכן ומוסר לידי המספר את ילקוטו, שאבד לו לפני כמה חודשים. המספר נוטל את הילקוט התועה ועומד ללכת אתו שמח וטוב לב. אלא שאז מתערב עורך הדין שלו. בסדרה פארסית של שאלות, חקירות ועימותים עם מדרג שלם, הולך ועולה, של אנשי משטרה (השוטר, הסמל, הקצין, מפקד המשטרה האזורי), סדרה המנוסחת כולה בז'רגון משפטי נפוח ומתובלת בציטוטי תקנות, חוקים, פקודות וסעיפים, מצלית עורך הדין המבריק לסבך את המצב הפשוט ללא נשוא ולהכניס את הלקוח שלו למעצר. אל פחד, הוא מעודד את המספר, לא יכולים לעשות לך שום דבר. 'אשאר בקשר עם הגברתי', הוא פולט. המספר לוחץ את ידו בחמימות. 'אסיר בודד אינו יכול לסמוך אלא על זריוות פרקליטו. רק עכשיו שמחתי באמת שלקחתי עורך-דין כלי-כך טוב. תראו שהוא עוד יוציא אותי בערבות' (שם, עמ' 52).

ברשימה 'צריך לשכור עורך-דין טוב' (גומזים, גומזים, עמ' 137) פונה המספר לסדרה של עורכי דין כדי שיטפלו בתלונתו המשפטית: לפני עשר שנים לווה ממנו קונשטטר עשרים לירות לשעתיים, ומאז לא החזירן. אלא שאיש מעורכי הדין אינו מסוגל לסייע לו. לבסוף הוא מגיע לעורך הדין הטוב ביותר בארץ. הלה, לאחר שהקשיב לו קשב רב, מייעץ לו עצה שאינה מתבססת כלל על ידע משפטי או על תמרונים משפטיים מורכבים, אלא על חכמת רחוב (common sense) פשוטה. העצה היא ללכת לקונשטטר ולהכות אותו. זוהי

12. קישון אינו חומל על שני המקצועות הבורגניים הקלסיים, חלומה של כל אדם, עריכת דין ורפואה, והוא חובט בהם בהנאה רבה.

העצה שעובדת. הידע המשפטי והפרוצדורות המשפטיות הסבוכות והכבדות מוצגים כחסרי ערך, נטולי יכולת לחתוך את הסבך הגורדי שהם עצמם יוצרים. בניגוד למקרים הקודמים, ברשימה 'מי שידוע לשאול' (שמיניות באויר, עמ' 74) מופיע עורך דין שמספק את הסחורה למענה נשכר. המספר נענה לבקשת שוטר לבוא אל בית המשפט ולמסור עדות על תאונה שבה חוזה. התמונה המשפטית אינה מסובכת לכאורה: מכונת ממשלתית התנגשה עם רוכב אופנים ועשתה אותו לגל של עצמות. המכונת נסעה באור אדום ונגד כיוון התנועה, במהירות מופרזת, ונוסף על כך מתברר שנהגה היה שתוי ולא שלט בחושיו. כשהמספר מגיע לבית המשפט, מתחוויר לו שהמכונת היתה נהוגה בידי אישיות רמת מעלה, והלה שכר עורך דין מנוסה, אשר התכונן היטב לקראת המשפט. עורך הדין פותח במתקפה רבתי על אמינותו, יושרו ומוסריותו של העד (מר ק. האם נכון הדבר שבשלהי שנת תשי"ג היית מבוקש ע"י משטרת האינטרפול באשמת שוד מזויין ושבועת שקר?); 'האם נכון הדבר, מר ק., שנדונת למאסר לתקופה של שנה ושמונה חדשים בעבירה של מעשים מגונים בגופה של קטינה?', וכולי. כל ניסיונותיו של המספר להתנער מההאשמות האבסורדיות אינם עולים יפה. הרפש נאחו ודבק בו. פועל מוסך אחד בקרב הקהל קם ממקומו תוך כדי גידופים עזי ביטוי ומבקש להתנפל עליו כדי לנפץ את ראשו במוט ברזל עבה. כשהוא רואה בידי הפרקליט את רשימת שאלותיו הנוספות, הוא מתחיל לצעוק בקולי קולות שהוא מודה באשמה ושהוא הוא דרס את רוכב האופניים. בסופו של דבר הוא משוחרר. הוא מוגנב החוצה דרך היציאה האחורית לבל ייפול בידי ההמון שצובא על בניין בית המשפט, ועתה הוא נחבא מפני הבריות.

במקרה זה הארס המילולי שמפיץ עורך הדין עושה את עבודתו ומשרת את לקוחו נאמנה. עם זאת ברור שהארס הזה הוא וירוס התוקף סובייקטים כלכליים תמימים ומשתק אותם. ההיפר-כלכליות של עורך הדין במקרה זה אינה מתבטאת באי-סיפוק הסחורה אלא בסיפוק הסחורה בכל מחיר, ובכלל זה פגיעה היקפית חסרת אבחנה. הסחורה שהוא מספק היא סחורה מסוכנת ומזיקה המזהמת את סביבתה.

פרק בפני עצמו תופסים התופעות או הגורמים ההיפר-כלכליים שהמספר ואשתו נתקלים בהם במהלך מסעותיהם בחוץ-לארץ.¹³ בהיותו מחוץ לארצו, מחוץ לאלמנט הכלכלי הביתי והמוכר, מסומן כזר, כתייר, על ידי שפתו, מראהו והתנהגותו, משול האדם הכלכלי לדג נהרות שהוטל אל לב האוקיינוס או לצב נטול שריון. ככזה הוא חשוף למזימות התקפה מצד כרישים מקומיים בעלי שיניים היפר-כלכליות ארסיות במיוחד, התקפות שמטרתן לנגוס ולכרסם בבשרו הכלכלי, כלומר לרוקנו מהונו.

כך למשל נהג המוגינת הצרפתי, הלוקח את בני הזוג מתחנת הרכבת בפריז אל מלונם, מגלה את עובדת היותם תיירים למרות ניסיונם להסתיר זאת בתמרונים מתמרונים שונים (האישה מתאמנת באמירת כתובת המלון במבטא צרפתי ופולטת אותה כשסיגריה בפיה כדי

13. לקישון מספר רב של רשימות העוסקות בנסיעות לחוץ לארץ, והוא אף כינס אותן באוסף מיוחד, ספר המסעות.

לטשטש את מבטאה הזר; לאחר שההסוואה נופלת, היא עטה על המספר ומתחילה לנשק אותו א־לֶה־פְּרִיזֵיין בניסיון לתקן את הטעות, ומתחיל לנסוע בסיבובים אין־סופיים. המספר ואשתו חוששים שהם ייגועו ברעב במונית המסובבת לנצח ברחובות פריז כלוויין נטוש סביב כדור הארץ. בסופו של דבר הם נעצרים לפני המלון כאשר החשבון, שאמור היה להיות שלושה־ארבעה פרנקים לכל היותר, הוא ארבעים ושמונה פרנקים ('טור דה פראנס', שמיניות באויר, עמ' 210).

ברשימה 'מלחמת הגונדולות' (עצם בגרון, עמ' 229) מנהלים המספר ואשתו מלחמה פסיכולוגית קשה מול שייטי הגונדולות בעיר. הללו (ה'ויקינגים', כך מכנה אותם המספר) אורבים להם בכל מקום, עוקבים אחריהם, תוחבים פתקים בדלת חדרם במלון (הם גם קוראים את מחשבותיהם באמצעות רדאר), ובכל נסיעה מצליחים בטענות ובתואנות שונות ומשונות ('אז הוא התחיל לצעוק שככה וככה, מולטו מזוודות, מולטו כוה, ששה באבנינו וסאנטה מאריה דלה קרוצ'ה') לסחוט מבני הזוג סכומים גבוהים הרבה יותר מהתעריף הרשמי (כשהמספר מראה לוויקינג את הספרון המוניציפלי ובו המחיר הרשמי של שמונה מאות לירות, האישה מקבלת התקף צחוק ויש סכנה שייחנק), וגבוהים אף יותר מהסכום (המופקע!) שהוסכם עליו מראש.¹⁴

לעתים ההונאה אינה פרטיזנית אלא מהווה קנונייה תיירותית בקנה מידה רחב יותר. כך הוא הדבר לגבי עמק מיליון הפרפרים באי רודוס המוצג כאחד המקומות היפים בעולם ('מיליארדים של פרפרים צבעוניים ... כנפיהם מתנוצצות בשמש ... איזה תענוג ...'). כשהם מגיעים לשם, גמוזים לגמרי, אחרי הליכה של עשרה ק"מ בחום (האישה כבר מבחינה בין העצים בעצמות יבשות של תיירים), מתגלה למספר ולאשתו עמק נפלא, שלא רק שאין בו מיליון פרפרים אלא שלא ניתן למצוא בו ולו גם פרפר אחד ('שאלנו אותו [את המדריך] מה הם עשו, שאין אף פרפר אחד לרפואה בכל הסביבה? מה הסוד? די. די. טי? ריסוס קפדני? איך?').¹⁵

לעתים הבעיה אינה באי־סיפוק הסחורה או השירות, או בטיבם המפוקפק, אלא בכך שהם נכפים על הלקוח בצורה אלימה או תוך כדי הטרדה בלתי נסבלת. תופעה זו מתוארת

14. ראו גם הרשימה 'השיטה האינדונזית', עצם בגרון, עמ' 213.

15. ראו גם הרשימה 'כישופי הים' (הכל תלוי, עמ' 150) המתארת שייט במפרץ אילת בספינה בעלת תחתית שקופה, 'האטרקציה הבינלאומית הגדולה'. השייט אמור לגלות לפני התייר את כל 'פלאי הטבע הקמאיים', אלא שמה שמתגלה במשך ההפלגה הוא משטח של חול בלתי מופרע, ואילו התגליות הגדולות מסתכמות בצמיג אוטובוס כמעט חדש, 'שופע שלווה מיסתית של רזי היקום', סלעים (והים לחלוטין זה לזה), בקבוקים מכל הסוגים, דג (!) אחד, ספינה טבועה מכוסה כולה בחול (רואים רק את החול) ושיא השיאים – קופסת סיגריות 'דובק 10' פתוחה מצד אחד. ראו גם את הרשימה 'עתיקות', (לא נורא, עמ' 173) המתארת טיול בעתיקות אשקלון. העתיקות מתגלות כ'מחנה ריכוז קטן (10x10 מטר) בו רוכזו מאחורי גדר־טייל כל האבנים, העמודים, הפסלים, הלבנים והויף־זיף שמצאו בסביבה'. דלת המחנה נעולה והמפתח מצוי אצל מאקס, שכמובן איננו בנמצא.

ברשימה 'צלמוות' (הכל תלוי, עמ' 73), שבה מנהל המספר מאבק מר עם צלם (המכונה 'מפלצת-הפוטו') המנסה לצלם אותו בכל מחיר, מאבק הכולל מרדף בנוסח סרטי פעולה ואפילו אלימות (המספר נושך בטעות את ידה של אישה אלמונית בחושובו שזוהי יד הצלם המסיטה את המגבת שהניח על פרצופו כדי למנוע ממנו כל אפשרות צילום), וכן ברשימה 'נפלת בסריקה' (באחד האמשים, עמ' 45), שבה המספר, היושב לו בבית קפה, מוטרד על ידי רוכל שניגש אליו ומציע לו לקנות מסרק. כשהמספר מסרב, הרוכל מאיים עליו שאם לא יקנה, ייתן לו סטירת לחי מצלצלת, מה שייצור שערווייה שלמה ויגרור מעורבות של משטרה, עורכי דין, בתי משפט וכולי. המספר נכנע, וכניעתו מאירה אותו באור מגוחך, במיוחד כשהמלצר מספר לו שהוא הראשון שלא הרביץ לרוכל ולא זרק אותו החוצה. על ציר ההוצאה-צריכה מתבטאת כאמור סטייתו של האדם ההיפר-כלכלי בצריכת יתר לא מבוקרת. ראינו כבר שצריכה היא צורך חיוני אקוטי של המערכת הכלכלית, אלא שצריכה לא מבוקרת עלולה לגרום להידלדלות מהירה של משאבי הפרט ולשיתוקו המוחלט כסובייקט כלכלי. דוגמה לצריכה כזאת ניתן לראות ברשימה 'במזל הגלגל' (עצם בגרון, עמ' 234), שבה נשאבים המספר ואשתו אל מערבולת תאוות ההימורים ומבוזים את כספם בקצב מהיר ('הז'יטונים לפני הקטנה הולכים ונעלמים בקצב אחיד. לפי אומדני הזהיר, שני דולרים קופצים אצלה בכל דקה'. שם, עמ' 236). תופעה חמורה הרבה יותר ניתן לאתר ברשימה 'או גם שטוקס' (גומזים, גומזים, עמ' 96), שבה האינסטלטור החולוני מהמר לא רק על כספו שלו אלא על כספים שהפקידו בידיו לקוחותיו. בולט ברשימה זו הוא סירובו המוחלט של האדם ההיפר-כלכלי לשאת באחריות להתנהגותו הכלכלית הנפשעת (כאן גם במובן הפילי). את הפסדיו רוצה שטוקס לזרוק על כתפי המדינה בטענה שזה עניין ציבורי (אם יוודע שטוקס הסתבך, זה יפגע במורל הציבורי).

האדם ההיפר-כלכלי בתחום הצריכה הוא אדם בולמוסי, נתון לתאוותיו, מונע על ידי יצרים אי-רציונליים, יצרי אגו נטולי פיקוח. התנהגות זו מנתקת את רגליו מהקרקע של המציאות הכלכלית הריאלית וגורמת לו לפעול באורח שמזיק לאינטרסים הכלכליים ואף הבריאותיים שלו. ברשימה 'ההגדה לבית הקולרבי' (ספר משפחתי, עמ' 139) נרשמים בני הזוג לאחת האגודות של שומרי משקל כדי שלא לפגור אחרי האופנה החדשה. כשמתברר שאין להם עודף המשקל הדרוש, העולם חשך בעדם. כתרופת נגד הם הולכים ואוכלים בצוותא את כל שהיה אסור לפי תפריט הדיאטה, וכעבור שבועיים הם מצליחים להפוך למקרי גבול ולהתקבל. הבולמוסיות הצרכנית הזאת מובילה לבולמוסיות נוספת. משטר הדיאטה המחמיר אליו נכנסו מעורר במספר תשוקה טורפנית לריחו המתוק של שמן שרוף, והוא מסוגל לרצוח בשביל כמה גרם קלוריות. באחד הלילות הוא גולש מעל מרבצו, חומק אל המטבח ובזעם חרישי קולה בשמן רותח דלי שלם של תירס קלוי. הוא מפזר על ההר הלבן אבקת סוכר בכמויות לא רגילות ובולע אותו באחת, 'פחמים, תחמוצות, ועמילן, עמילן, עמילן'. מתברר שגם האישה נוטלת חלק בפסטיבל הקלוריות. באחד הלילות היא מגיעה למטבח, מדדה בעיניים עצומות ישר אל סל הכביסה ומוציאה מתוכו תריסר חפיסות שוקולד

בישול חבויות. היא מתחילה לקלף את ניר הכסף ותוך כדי כרסום משוחרר, במחווה של פושעים, מושיטה לו ביס. הם טורפים את השלל 'תוך נהימה של אסיר חופשי'.¹⁶ דוגמה נוספת מעניינת לסטייה היפר-כלכלית בולמוסית בלתי רציונלית נוכל למצוא ברשימה 'דמי חנוכה צועקים' (הכל תלוי, עמ' 115). ברשימה זו נשבים שני בני הזוג בטקס קניית מתנות זה לזה לכבוד החג. הטקס חוזר על עצמו מדי שנה אף שהמתנות מיותרות לחלוטין או חוזרות על עצמן. אף שבני הזוג מבטיחים לעצמם חגיגת שהשנה יימנעו מהמנהג הנטול רציונליות, הם אינם מצליחים בכך. הם שבויים בקוד תרבותי שהם אינם מסוגלים להשתחרר ממנו. הניסיון להימנע מההוצאה המיותרת מסתיים באורגיה של צריכה מטורפת של מתנות מיותרות, מופרכות ויקרות (כשהוא חושד באשתו שהיא אינה עומדת בהסכם הג'נטלמני שלהם ומרוקנת את חשבון הבנק שלהם על מנת ל'הפתיע' אותו בשי גרנדיוזי, מסנן המספר לעצמו: 'בסדר [...] אקנה לך, יקירתי, מעיל פרווה כזה, שנפשוט את הרגל, אני מבטיח לך!'. שם, עמ' 116).

מעניין לציין שההתנהגות ההיפר-צרכנית המוזיקה נובעת מהחלה דורסנית של עקרונות כלכליים על תחום לא כלכלי. שני בני הזוג נאבקים תוך כדי סיכון משאביהם המשותפים על מה שניתן לקרוא לו, בעקבות בורדיה (1986), הון נימוסי או הון אלטרואיסטי.¹⁷ כל אחד מהם רוצה להציג עצמו כנדיב יותר, או לכל הפחות כנדיב לא פחות מרעהו. כל אחד מהם למעשה רוצה להגדיל את ההון האלטרואיסטי שלו. הטאה של הרדיפה אחרי ההון האלטרואיסטי הוא בניתוקה מהתפיסה הכלכלית השקולה, הבוחנת דרך קבע כל הוצאה על פי הצורך הראלי אותו היא באה למלא. באוטופיה הכלכלית שום דבר אינו מנותק מהקרקע הכלכלית המוצקה ומתקיים קשר תמידי, אמיץ, חיוני בין צורך להוצאה, כמו גם בין עבודה יצרנית להכנסה, בין כישרון ליכולת התפרנסות, בין השקעה לבין רווח.

אם נשווה את המקרה של המתנות למקרה של ההימורים למשל, נוכל לראות שכמו בכל המקרים הקודמים שנידונו בתת-פרק זה, ההתנהגות ההיפר-כלכלית הפוגענית היא תוצאה של התמסרות לא מבוקרת לסיפוקן של יצר. במקרה של ההימורים מדובר ביצר הרווח או ביצר הרווח ללא מאמץ או עבודה (רווח טהור, נקי, שאינו מופחת או נגזע על ידי הנזעה (= העבודה) שהושקעה בהשגתו, רווח גדול שנעשה באמצעות השקעה קטנה של כסף. רווח

16. ברשימה זו, כמו גם ברשימות אחרות, נפגשת ההיפר-צרכנות של המספר ואשתו בהיפר-כלכליות של האגודה לשומרי משקל. ברור לחלוטין שה'מוצר' שאגודה זו מוכרת, הכולל פתיחת תיק אישי נגד כל שומר משקל, שטיפת מוח שבועית ותפריט תוצרת חוץ, בכתב, שיש בו בעיקר קולרבי וכרוב, אינו מוביל כלל להורדה במשקל (הפתרון: הישקלות במאזנים מקולקלים שהאישה גילתה ביפו, אלא שכל נשות תל אביב עומדות שם בתור להישקל).

17. מובן שבסופו של דבר הדהף האלטרואיסטי הוא תולדה של מוטיבציה אגוצנטרית: כל אחד מבני הזוג מנסה להימנע מלהיות מוקע על ידי מבטו המאשים של האחר, מבט שיופנה כלפיו אם יתנהג בצורה שתיתפס כצייקנית. כל אחד מהם מנסה למנוע מבן זוגו את הדיבידנדים העתירים שהוקעה כזאת תיתן ביד המוקיע ואת היתרון שהדבר יקנה לו מכאן ואילך במערכת היחסים שלהם, ולמעשה לנצח נצחים ולדיראון עולם.

בהימורים הוא בעצם האלכימיה של המישור הכלכלי, האליקסיר הכלכלי, אותה אבן חכמים שבאמצעותה אפשר להפיק את האלמנט הטהור ביותר, המשכר ביותר, הפוטנטי ביותר, המאונה ביותר במישור הכלכלי, הוא הוא הכסף הטהור המזוקק מסיגי העבודה). במקרה של המתנות מדובר ביצר להציג עצמך כאלטרואיסטי ונדיב יותר מבן זוגך (ומכל מקום לא פחות ממנו). בשני המקרים אם כן ההתנהגות ההיפר-כלכלית הפוגענית, ובמובן מסוים התאבדותית מבחינה כלכלית, נובעת מתאוה בלתי נשלטת להון, אם הון כספי ואם הון אחר (תרבותי, אינטלקטואלי, רגשי).

משחקי תחרות פאליים בשדות ההון המשניים (הון תרבותי, הון אינטלקטואלי, הון נימוסי, הון מקצועי, הון 'מחלתי'¹⁸ וכולי), משחקים החורגים מכל היגיון ותועלת, תופסים מקום חשוב בסטירה הקישונית. הוא מוצא בהם משאב קומי ראשון במעלה שכן הם חושפים את היצרים הנרקסיים, יצרי האגו הבלתי נדלים של האדם. פעמים רבות, אם כי לא תמיד, ההשתקעות בתחרות על משאבי ההון המשניים או בניסיון המאומץ להגדיל את ההון המשני מובילה להתנהגות כלכלית סוטה ואף אולי להתרסקות כלכלית. התנהגות היפר-כלכלית בשדות ההון המשניים מובילה אפוא להתנהגות דומה במישור ההון העיקרי, המישור הכלכלי עצמו.

האדם התת-כלכלי

סוג אחר של סטייה מהמודל האוטופי של האדם הכלכלי הוא האדם התת-כלכלי. בניגוד לאדם ההיפר-כלכלי המייצר עודפות כלכלית ריקה או מזיקה, פעילותו של האדם התת-כלכלי מצטיינת בהימנעות, בקיפאון, אפשר לומר בהינזרות כלכלית. אין צורך לומר שהשפעותיה של אנליות כלכלית זו הן מזיקות לא פחות. האדם התת-כלכלי אוצר בתוכו את משאביו ועוצר את גלגלי הכלכלה. האדם התת-כלכלי מאופיין בחוסר יכולת להוציא מעצמו כסף ולמסרו לידי אחר. הכסף שמוזרם אליו נעצר אצלו, נאגם אצלו ואינו מוזרם הלאה. הצנרת הכלכלית-נפשית של האדם התת-כלכלי נשלטת על ידי שסתום חד-כיווני שפתוח רק כלפי פנים; כלפי חוץ הוא נאטם.

הדמות התת-כלכלית הפרדיגמטית אולי אצל קישון היא פורמן ('פורמן משלם', הכל תלוי, עמ' 62). זה חודשים מספר פורמן חייב למספר כסף על עבודה שהלה ביצע עבורו (כתיבת סמאות תעמולה בשביל בית החרושת שלו). פורמן אינו מתכחש לחובו; אלא שהוא פשוט איננו מסוגל לשלם. זאת למרות שהסכום הוא פעוט ביחס, והונו שלו נאמד בשלושה

18. ראו הרשימה 'אולקוסאים' (לא נורא, עמ' 59), שמתנהל בה מאבק קשה בין המספר ובין שודד אלים וגס שפרץ לדירתו. המאבק הוא על חומרת האולקוס ששניהם סובלים ממנו ('יש לך עודף מיץ-קיבה? - אם יש לי עודף מיץ-קיבה, אתה שואל? - גיחכתי - 68. 1. - ולי - חייך אורחי חיוך מלמעלה - 71. 1. הרגשתי שאני מזהיב מקנאה. איך יתכן שיש לו 71?! זוהי תוצאה יוצאת מן הכלל גבוהה!', שם, עמ' 60-61). המאבק המילולי מוביל לאוטופיה של יחסי רעות וחברות בין המשפחות.

מיליונים וכולל כמה בנקים ויערות. כשהמספר מגיע אליו הוא מנסה להרוויח זמן בתקווה נואשת שיחול מפנה לטובה, כלומר שתפרוץ מלחמה, תתחולל התקפת אטום או אולי רעידת אדמה. הוא כותב את השיק באטיות מסמרת שערות. ידו של המספר מתהדקת סביב סכין הניירות. פורמן שואף החלונה, זומם לקפוץ מן החלון ואחר כך ברגל שבורה להיבהל הביתה במונית, אריזה חטופה וטיסה לחוץ-לארץ. המספר חוסם את הדרך. המאמץ הקלורי הנדרש כדי להוציא שיק מפורמן הוא גדול מזה הנדרש לחטיבת עצים או לאילוף סוסים פראיים. פורמן נועץ במספר עיניים מלאות שנאה, מנסה לשחד אותו בכרטיס למשחק כדורגל. סכין הניירות מופנית כלפיו. ברור לו שקיומו הפיזי עומד בסכנה. אחרי שהוא חותם צונחת ידו כנץ פצוע אנוש. כשפורמן חותם נופלת הברה בעולם: השמש עומד דום. האירוע נתפס כאירוע בדרג קוסמי: פורמן שילם. דוגמה טובה נוספת להתנהגות תת-כלכלית היא התנהגותו של זקוף סומק ('הטרגדיה האישית של המלווה הישראלי הקטן כפי שמשופר ביומן אוטנטי', עצם בגרון, עמ' 151). המספר מלווה לזקוף סומק מאה לירות כיוון שהוא אינו רוצה להפוך אותו לאויב. אלא שזקוף אינו מחזיר את ההלוואה, וכתוצאה מכך מפתח שנאה תהומית כלפי המלווה הנדיב ומנהל נגדו מערכה של השמצות ודיבה ההופכת את המספר לאדם רדוף ומנודה. ניסיון להעניק לו עוד כסף עולה בתוהו. הפתרון הוא בהעתקת החוב לאדם אחר. רק משמספר לו המספר שאדם אחר שילם כבר את חובו ועכשיו הוא, זקוף, חייב לאותו אדם, זקוף 'מפשיר' ויחסיו עם המספר מתחממים (כד בוד כמובן עם האיבה ההולכת וצומחת שהוא מפגין כלפי בעל החוב הנוכחי). האסטרטגיה או הלוחמה הפסיכולוגית היעילה של האדם התת-כלכלי (זקוף סומק) הופכת את היוצרות באופן סימטרי. במקום שיעשה הלון כל מאמץ להחזיר את ההלוואה ויחוש מבויש ומנודה אם אינו עושה זאת, הוא הופך את המלווה למנודה. הקמצן החולני שאינו מסוגל להוציא כסף מכיסו מצליח להכתיר את האיש הנדיב קמצן עלוב וכעלוקה.¹⁹

ברשימה 'רונדו' (הכל תלוי, עמ' 60) אנו מגלים שההתנהגות או הנטייה התת-כלכלית, ההיקפצות האנלית אל מול כל הוצאה אפשרית, השמירה מכל משמר על ההון הנצבר, מאפיינת את הכול, ובכלל זה המספר עצמו. הרשימה מספרת על מנהג מחזור המתנות הנקוט בידי המספר ובת זוגו. כל מתנה או דורון שהם מקבלים מסווג לפי מחלקות על מנת להימסר הלאה כמתנה בבוא שעתו ('ציוד תינוקי, למשל, עובר אוטומאטית למח' הברית-מילה, ספר עברי בגודל 25x25 ס"מ ומעלה - למחלקת הבר-מצווה, וואזה גועלית - לחתונה, עציץ מחורבן - להולדת, מאפרת-נפל - לחנוכות [בית], וכן הלאה. שם, שם). המתנות אם כן אינן נצרכות אלא נשמרות ליום סגריר ומגולגלות הלאה. אלא שמנהג תת-כלכלי זה חוזר כבומרנג על ראשם של בני הזוג. כשהם פותחים במקרה בובנוניירה שקיבלו במתנה, הם מוצאים שם במקום שוקולד טרי וטעים 'תריסר אבנים, מוריקות בתכלית העובש' (שם, שם). כשהם באים בטענות לנותן המתנה, בן-ציון ציגלר, הלה מגמגם וטוען שקיבל אותה ממישהו שלישי. המעקב הגניאלוגי אחר השתלשלות המתנה מגלה שבני הזוג

19. הקשר הפסיכולוגי בין זקוף לפורמן מתבטא בשנאה הכבדה ששניהם רוחשים למספר, הנושה.

עצמם נתנו אותה לפני כעשר שנים לדודה אילקה, ומשם התגלגלה דרך כל היישוב. המספר ובת זוגו רואים חובה עגומה לעצמם להודיע ליישוב העברי שהבונבוניירה היחידה הוצאה מן המחזור. משהו צריך לקנות חדשה ושוב לפתוח את השרשרת שנותקה.

גם ברשימה הקלסית 'הלילה בו הלבנו השערות' (עצם בגרון, עמ' 11) מופיעה הנטייה או הסטייה התת-כלכלית (כאן הרצון לאכול על חשבוננו של אחר) כנטייה אוניברסלית המאפיינת גם את המספר עצמו. מערך שלם של תמרונים, תירוצים, תרגילים, תחבולות וגאמביטים למיניהם מופעל על מנת להתחמק מהתשלום. הנטייה הממאירה מתגלה גם ברשימה 'כנרים על הגג' (גומזים, גומזים, עמ' 138), שבה, בעקבות הצלחתו של חיים טופול בהצגה 'כנר על הגג' בלונדון, מתפתחת 'מסורת יהודית יפה', הידועה כבר בחבר העמים הבריתי, שלאחר ההצגה אוכלים על חשבון טופול באחת המסעדות הטובות בעיר.²⁰

ברשימה 'פעם אתה – פעם אני' (לא נורא, עמ' 183) מתואר מאבק תת-כלכלי מורכב על רקע הרוחות החדשות של שוויון בין המינים. ארבינקא (הסיפור מסופר מפיו) יוצא עם בחורה בתסרוקת פוני. הוא מציע לה ללכת למגדנייה ואחר כך לתאטרון ולסיים בסעודה רבתי. הבחורה, הפציבה, מסכימה, אך היא אינה מסכימה שארבינקא ישלם בעדה. הם מחליטים שפעם ארבינקא ישלם את ההוצאות ופעם היא. הבחורה פותחת (זכות קדימה לנשים, ארבינקא!) ומשלמת בעד האוטובוס המסיע אותם למגדנייה. שם, לפי ההסדר, משלם ארבינקא (שמונה עוגות קרם וקפה עם קצפת). מן המגדנייה הם נוסעים לתאטרון: הפציבה שוב משלמת בעד כרטיסי האוטובוס. בשלב הבא בבילוי המשותף ארבינקא משלם בעד שני כרטיסים יקרים לתאטרון (היא אינה רואה אלא מהשורה הראשונה), ואילו הפציבה משלמת עשרים גרוש בעד המלחחה. מכאן ואילך מתפתחת בין בני הזוג מערכת שלמה של תמרונים ומניפולציות שבה כל צד מעוניין להיות זה שישלם בעד הנסיעה למסעדה, מה שיפיל את התשלום במסעדה על הצד האחר. אחרי המערכה הראשונה הפציבה קונה סנדוויץ' (ארבינקא משלם); ארבינקא ממחר להגיב בכוס סודה (הפציבה משלמת). הפציבה חפצה בארטיק (ארבינקא משלם). ארבינקא נחלץ על ידי קניית תכנייה (לאחר ההצגה! הפציבה משלמת). אם כן, ארבינקא הוא זה שרוכש את כרטיסי האוטובוס למסעדה. במסעדה עצמה ארבינקא חוגג: הוא מזמין גולש מבשר עגלים ומרק תרנגולות בנוסח הדוכס אסטרזהאזי וסלטים וטורט וקפה שחור ואננס. הפציבה כמעט לא נוגעת בכלום. ארבינקא מבקש את החשבון. הפציבה עוצמת את עיניה ונושמת בכבודות. אלא שברגע זה נכנס למסעדה 'המנוול הזה': רוכל 'מאוס' המוכר שרוכי נעלים. ארבינקא צועק בקול רם: 'חשבון! מהר! חשבון'

20. וריאציה נוספת מובאת ברשימה 'שנת שמיטה' (באחד האמשים, עמ' 166). איש אינו מזמין את המספר ואת חבריו למסיבת סילבסטר ('איש אינו טורח עוד להנעים על חברו את ימיו האחרונים בשנה. גועל נפש. גועל נפש'), ולכן הם מחליטים לערוך מסיבה בעצמם. אלא שכל אחד מהם מנסה באגוצנטריות גמורה לגלגל את עול האירוח ('את הטרחה הגומזת הזאת שאינה מורישה לאדם אלא בית קברות של כלי-מטבח דביקים, דפוסים אפר בשטיח ורסיסי זכוכית מתחת לכרעים') על חברו. בסופו של דבר הם נשארים בבית. וריאציה קטלנית למדי של הנטייה התת-כלכלית (כלומר השאיפה ליהנות ממשאב מסוים תוך כדי התחמקות מתשלום) מובאת ברשימה 'סצינת הגוזזתה המפורסמת' (הכל תלוי, עמ' 111).

לעומת זאת אין הוא חייב לפרוע חודש־חודש אלא 50 לירות בלבד. אם ייקח את ההלוואה לעשרים שנה ינכו לו מיד את הריבית (הריבית במקרה כזה היא 6,000 לירות), כלומר כסף הוא כבר לא יראה, אולם לעומת זאת יצטרך לפרוע את חובו בסכום של 25 לירות בלבד חודש בחודשו. המספר מרגיש כיצד הדם זורם לרקותיו. 'שמע פיינטוך', הוא נוהם לעבר הבנקאי, - 'שמא תתן לי ההלוואה ל 10 שנים שנה?' הם מסכמים על העסקה. הריבית על ההלוואה לשלושים שנה מסתכמת ב־9,000 לירות, כלומר 3,000 לחובת המספר. הוא מעביר את הסכום לבנק ואחר כך חותם על 360 שטרות חודשיים על סך 16.50 לירות. 'אשראי לטווח ארוך הוא הענין כעת', אומר המספר בסיפוק. אמנם אשתו מכרמת את פניה ואומרת שאם כבר היה צריך לקחת את ההלוואה לחמישים שנה, שאז היו משלמים רק 10 לירות לחודש. 'את חכמה מאוד', מגחך המספר לעומתה, 'אולי תאמרי לי מנין אקח 9000 לירות בשביל הריבית מראש?'. 'מה יש', היא עונה, 'אפשר לקבל עכשיו הלוואות לזמן ארוך'. 'נשים', מסכם המספר במעיין משיכת כתפיים מילולית שבינו ובין קוראיו (שם, עמ' 51).

גם בעלי מקצועות התיווך למיניהם, שתפקידם החברתי המוצהר הוא לקדם ולשמן את מערך הפעילות הכלכלית ושבדרך כלל מוצגים בסטירות של קישון כדמויות היפר־כלכליות שהסחורה (או השירות) שהם מציעים היא סחורת אוויר נטולת כל ערך ואף מוזיקה בפועל, אינם נקיים מהסטייה התת־כלכלית. בתחום זה מצטיינים עורכי הדין. ברשימה 'ציאת הדירה' (לא נורא, עמ' 52) מסכימים המספר וחברו מנוער בוטונד בן־זוהר שהמספר ישכור את דירתו של החבר תמורת סכום מסוים. אלא שהידיד רוצה לסדר את הפורמליות אצל עורך דין. עורך הדין, ד"ר אביגדור איכפת, הולך ומערים דרישות אבסורדיות יותר ויותר. הוא דורש מהמספר להפקיד ערבות בנקאית של 8,000 לירות ישראליות (שווי הדירה הוא 6,000 לירות בלבד), הוא דורש ממנו להגיש הצהרה שאינה ניתנת לביטול בפני הרבנות הראשית, שבה הוא מבקש להטיל על עצמו אוטומטית חרם פומבי אם לא יצא מן הדירה בעוד שנה. לאחר מכן הוא 'נאלץ לדרוש' ערבות נוספת מטעם אחת המעצמות הגדולות, שהיא תכף תאסור מלחמה על ישראל במקרה שהמספר לא יהיה מוכן לצאת מן הדירה (הם מסכימים על צרפת). מלבד זאת נדרש המספר לקנות דירה בת שלושה חדרים במרכז תל אביב ולמסרה לתקופה של שנה לידי עורך הדין. כמו ד"ר שיינברגר, ד"ר איכפת מפגין חשד עמוק, הגובל בפרנויה ולמעשה חצה מכבר את גבולה, כלפי הסובייקט האנושי באשר הוא, כלפי מניעיו וטוהר כוונותיו. ולמעשה חצה מכבר את גבול הפרנויה בחשדנותו. החשד הזה, הגולש ומבעבע כסיר חלב רותח שעלה על גדותיו, אינו מאפשר אף טרנסקציה כלכלית ואף אנושית.²² טרנסקציות כלכליות המתרחשות בעולם כלכלי שפוי, רומז לנו קישון, דורשות מידה מינימלית של אמון. הן גם מכילות, באופן בלתי גמנע, אלמנט מסוים של

22. ברשימה 'גוף יורדיסטי' (הכל תלוי, עמ' 126) מצליחה דרך חשיבתו החומרנית, החווה שחורות והפראנואידית של עורך הדין לצנן את התלהבותם האופטימית של ארבעה חברים צעירים הרוצים לארגן חוג להצלחת התרבות העברית ואף לסכסך ביניהם עד כדי שאיפות רצח הדדיות. כל זאת עוד בטרם עשו ולו פעולה אחת או צברו ולו פריט רכוש אחד.

סיכון. זהו טבעו של העולם הכלכלי. אי-אפשר לצמצם את מידת הסיכון וחוסר הוודאות עד לאפס.²³ לאחר שהמספר עומד בכל הדרישות המופרכות, העסקה נחתמת (קריאת החוזה נמשכת יומיים). הרשימה מסתיימת במפנה אירוני חד:

ובכן, כך השגתי דירה במרכז תל-אביב, ובאמת חבל שאין לי זכות להיכנס אליה. וכל-כך משום שהסעיף 579 בחוזה שלנו אומר בצורה שאינה ניתנת לביטול: 'הצד "הפולש" מתחייב בזה לא לעבור ולהיכנס לדירה הנ'ל בתקופת השכירה'. עורך-הדין ד"ר איכפת הסביר לי שזה דרוש לו כדי למנוע ממני שבעוד שנה אולי בכל זאת לא אצא מן הדירה. אולי הוא צודק (שם, עמ' 54).

מעניין לראות את התהליך שעובר במהלך הרשימה המשכיר בר-זוהר. הלה עובר הידרדרות פסיכולוגית חמורה. דומה שהוא מפנים את כל החשד והפרנויה שבאים לידי ביטוי בדרישות האבסורדיות של פרקליטו. אלא בעוד שהפרקליט עוטף את חשדנותו החולנית במעטה קשיח של ז'רגון משפטי, הרי שהמשכיר הינו חסר הגנה והוא בבחינת רכיכה חסרת שריון, כולו רוטט במגור נעלם. למעשה שניהם מתפקדים כשתי שלוחות או שני פנים של ישות אחת. עורך הדין, מוחזק ושולט, מייצג כביכול את הסופר-אגו של אותה ישות; בר-זוהר, המתפרק למעין מסה רכיכתית - את האיד. כבר בפגישה הראשונה אצל עורך הדין, בר-זוהר הוא חיוור כמת ורועד בכל גופו. לאחר שעורך הדין מאלץ את המספר לאמץ את בר-זוהר לבן ולכתוב צוואה רשמית שבה הוא מוריש לו את כל רכושו, לרבות את זכותו לגור בדירתו של מר בן-זוהר, מופנה הזרקור התיאורי אל המשכיר: 'בני החורג רבץ כל הזמן בפניה והעיף כלפי מבטים רוויי פלצות ומורא' (שם, עמ' 53). באורח פרדוקסלי ככל שעורך הדין מנסה לקשור את שני הצדדים לעסקה וליצור ביניהם כל מיני צינורות של תעבורת רכוש וזכויות, כך גדלים התיעוב והשנאה (לפחות מצד המשכיר כלפי השוכר). מצבו של בוטונד מחמיר. לאחר שאמר את דברו באחת הפגישות, הוא נופל ארצה ושפתו מעלה קצף צהבהב. במעמד החתימה הוא כבר על אלונקה. את המפתחות הוא מוסר בידיים מרטטות תוך כדי סינון קללה חרישית. לאחר מכן הוא שב וצונח דומם ארצה. המספר חושב שהוא מת מפחד שמא לא יצא בעוד שנה, אך מתברר שהוא רק קיבל שבץ ושותק זמנית בכל גופו. עיוות תת-כלכלי ייחודי נובע מיושר מופרז או מפרפקציוניזם מעוות. בדרך כלל מקושר עיוות זה ליקיות או למוצא מרכז אירופי, כלומר לסטנדרטים אירופיים חמורים. ברשימה

23. חוסר המוכנות להשלים עם העובדה שאלמנט מסוים של סיכון הוא חלק מכל עסקה כלכלית ושגם תשלום פרמיה על הורדת הסיכון אינה מבטיחה את היעלמותו המוחלטת הוא כמדומה שורש הטרגדיה של ד"ר י"ר פיינהולץ (יעל סכין, לא נורא, עמ' 55). הלה מנסה למזער או למעשה להעלים את הסיכון שבקניית אבטיח. ניסיונות חוזרים ונשנים המסתיימים בכישלון פתטי (האבטיח הראשון הוא 'צהוב כמו ציאן-קאיישק וטעמו כטעם ספוג גומי מקורר', השני 'זקנקן, חמוצמוץ, מעופשפש', השלישי 'חסר כל טעם. מים פושרים. מכרה-גרעינים שומם. בעומק של 2 ס"מ' נפט') מובילים את הד"ר הנכבד אל מחוות טירוף הדעת: 'בצעקה צרודה [הוא] רץ אל דמדומי-הצהרים, מטפס על הר האבטיחים וקופץ למטה ושובר את מפרקתו' (שם, עמ' 58).

'רגינה עוד שלנו' (שמיניות באויר, עמ' 109) נאלצים המספר החולה בגריפה ואשתו לצאת מן הבית ולהיטרטר ברחובות שכן רגינה פליישהאקר, 'הבייביסיטר הכי מוסמכת', 'שיא השמרטפות המקצוענית: דייקנית, מסורה, חיתולית ואטימת-קול', עשתה את כל הדרך בשני אוטובוסים ממקום מגוריה בתל-גיבורים והיא אינה נוהגת לקבל כסף בעד שעות שבהן אינה עובדת. היא מסרבת לקבל כסף בעד מה שהיא מפרשת כעסקת דמה, אף שגמישות מסוימת היתה מתקבלת כאן בברכה.

במקרה אחר עסקה כלכלית פשוטה – הזמנת ילקוט על ידי המספר – אינה מגיעה לידי מימוש כתוצאה מפרקפקציוניזם מטורף של אומן העור, הבורסקאי הנודע זיגמונד וואסרפרל, כחול העיניים ולבן השיער ('האומן האחרון', שמיניות באויר, עמ' 42). האומן נוטה לקבל על עצמו את ביצוע העבודה 'בהתחשב בטעמים אנושיים'. הוא מציע לתפור את הילקוט מעור דישון מעופץ. לאחר יומיים ללא שינה הוא בא לידי המסקנה שעדיף לעשות את הילקוט מעור זבו מנופץ. לאחר מכן הוא נוסע לחדרה להזמין משם מסמרים מיוחדים עגולי ראש עשויי פלזו טהור, כדי לחזק את שולי התיק. את הבטנה הוא מציע לעשות מעור ראם מקורזל או אף מעור משוקץ של אייל צפוני. הוא עצמו הולך לצוד אייל בגליל. האיש מצטמק פלאים וגוו שחות. המספר עוסק ברצינות במחשבות להרוג אותו. אלא שהאומן הזקן נופל למשכב (האייל התיש אותו) ומעביר את ירושת התיק למספר עצמו. יש לדאוג לאבזמי כסף ולדונג ברבורים, לוחש הזקן. המספר (שבינתיים כבר רכש ילקוט חדש ב-25 לירות אצל 'הארנקיסט הלבאנטיני בסביבה') מבטיח לו שיקדיש לילקוט את השנים שנותרו לו. 'מחר', הוא משתף את קוראיו, 'אסע אל אגם החולה בענין הדונג. אני עוד צעיר ומסוגל לעבוד' (שם, עמ' 45).

החברה האנטי-כלכלית

במרכז חזונו האוטופי של קישון עומד האדם הכלכלי. האדם הבוגר, היצרני, האחראי, הדינמי, השואף להגדיל ביושר את הונו ורכושו, הוא זה הנושא בעצם את החברה על שכמו. הוא זה המייצר את העושר שלה, עבודתו מניעה את גלגליה ויוצרת את המוצרים שנצרכים על ידי אזרחיה (ובכך מניעה את מעגל הצריכה החיוני) או נמכרים לגורמי חוץ ומעשירים את משקה הפיננסי בזרם חיוני של מטבע זר. האדם הכלכלי, בפעילותו, יוצר את מעיין חייה של החברה ובלעדיו ייבש מעיין זה וייתם. מכאן נגזר ייעודו של המנגנון החברתי-כלכלי – לעודד, לטפח ולהרבות את פעילותו של האדם הכלכלי, להסיר מכשולים מדרכו ולבטח לא להציב מכשולים כאלה.

מדינת ישראל נתפסת בעיני קישון כחברה בלתי כלכלית או אף אנטי-כלכלית. כלומר זוהי חברה שלא רק שאינה מעודדת ומטפחת את האדם הכלכלי, לא רק שאינה עובדת יום ולילה לפרוש שטיח אדום מתחת לרגליו ולרכך ולשמן את פעולתו, אלא אף מתעללת בו בצורות שונות ויצירתיות, מהבלת בפעולתו, עוטפת את ידיו ורגליו בקורים ביורוקרטיים

דביקים וממאירים, שואבת את כספו כתמנון בעל אלף זרועות, ובאופן כללי ממאסה עליו את החיים. אופייה זה, דיוקנה זה של החברה הישראלית כחברה אנטי-כלכלית מתעצב ומתבצר על פני עשרות אם לא מאות רשימות. עיצוב דיוקן זה מתגבש סביב מוקדים. החברה הישראלית מצטיירת כחברה שאינה יוצרת אווירה מתאימה, שאינה יוצרת את האקלים המתאים, את התנאים המתאימים לגדילתו ולהתפתחותו של האדם הכלכלי (אנו זוכרים שכלל תהליך הכשרתו של האדם הכלכלי, תהליך הפיכתו לפרט יצרני ויעיל, הוא ארוך ודורש משאבים כלכליים וזמן), ושאינה מתגמלת אותו כראוי. כך למשל ברשימה 'נצחוננו של אלעזר ויינרב או צעד גדול לקראת הסוציאליזם' (באחד האמשים, עמ' 38) מצטייר דיוקן ברוטלי של חברה שלא רק יצרה תנאים המאפשרים את שגשוגו של האדם הכלכלי המפותח, המהווה – בתוקף כישרונותיו הטבעיים, יצר הדעת, הלימוד והקידום האישי, הכלכלי והמקצועי המניעים אותו ובתוקף תהליך ההשבחה הארוך והיקר שעבר – נכס אדיר לחברה, אלא הפכה את סולם הערכים הטבעי על פיו ויצרה מצב שבו הבלתי יעילים והבלתי יצרניים, אנשים חסרי הכשרה וכישרון העוסקים בפרנסות אוויר, הם ששמונתבים למסלולי ההצלחה והקידום, בעוד האדם הכלכלי מועמד בפני מצב שאין לו בו ברירה אלא להיות מוקא מן החברה ולמצוא לו מפלט בחברה אחרת (חברה כלכלית לשם שינוי) הקולטת אותו בשמחה, כיוון שהיא מבינה שהיא תרוויח ממנו הרבה יותר ממה שהוא ירוויח בה.

בניגוד גמור לחברה כלכלית היוצרת מנגנון שליטה וניהול כלכלי קל, יעיל, נגיש, שקוף, מסביר פנים, המחליק ומשמן את גלגלי הכלכלה, המונעים בעצם על ידי מרצו, כישרונו, יצתו, כושר המצאתו וזמנו של האדם הכלכלי, מנגנון השליטה הכלכלי (או האנטי-כלכלי) הישראלי הוא מנגנון מנופח, מושחת, בלתי יעיל, ועצם ההגעה אליו הוא סיוט בשביל האזרח.

חוסר היעילות של הביורוקרטיה מודגם, בעקיפין, ברשימה 'גבר בגשם' (באחד האמשים, עמ' 67). בביקורם בירושלים מוזמנים המספר ואשתו אל הפליישרים. ביושבם במרפסת הם רואים גבר מפוזם יוצא אל הגינה ותולה כביסה סחוטה על חוט. הם תמהים תימהון רב על המעשה, שכן ברור לכול שעומד לרדת גשם. לאחר מכן האיש פותח ברו בקצה הגינה וממטרה מתחילה להתיז מים סחור-סחור באמצע הדשא. כשהאיש חוזר לביתו הוא רטוב לגמרי, שכן היה צריך לעבוד דרך סילוני המים. מיד לאחר מכן נקרע החוט שעליו תלויה הכביסה, שכן הממטרה הספיגה את הכביסה בכמות גדולה של מים. האיש מתחיל לאסוף את הלבנים הנפולים תחת מטר הגשם הזועף, לקפל אותה בקפדנות ולהכניס אותה לסל גדול כדי להכניגה לכביסה מחדש. לאחר מכן הוא סוגר את כל החלונות בביתו, נוטל לידיו אחת המגבות ומתחיל להתרוצץ הנה והנה ולהרביץ במגבת בקירות דירתו. המספר מביט בו בפה פעור. מי זה האדם הזה? הוא שואל את הפליישרים. מתברר שזהו המומחה ליעול המנגנון שהוזמן במיוחד על ידי הממשלה.²⁴

24. ראו גם 'פתיל רווט' (הכל תלוי, עמ' 71).

הבירוקרטיה הישראלית היא, על פי קישון, מערכת שלומיאלית ופרימיטיבית ביסודה, שבה יד שמאל אינה יודעת מה יד ימין עושה. אם היא משתמשת בחידושים טכנולוגיים, כמו מחשב, המצב נהיה רק גרוע יותר. איש אינו באמת יודע איך לתפעל את המחשב הזה, והמכשיר המסורבל עושה ככל העולה על רוחו, כולל הוצאת אנשים להורג, ואינו ניתן לריסון.²⁵ חוסר היעילות קשור קשר הדוק לגודלו של המנגנון הבירוקרטי במדינת ישראל. זהו מנגנון מנופח, שכל רציונל תפקודי שאי-פעם עמד מאחורי מצבת כוח האדם שלו כבר קרס תחת עורפי השומן האנושי שהלכו ותפחו עד שקברו והעלימו כל אידאה של רוזן, יעילות, התאמה בין הגוף המבצע ובין מטרותיו. תהליך הגידול הפילי הפך את המנגנון הזה לגוף נטול כל כושר פעולה, מבוך אין-סופי של מבנים, משרדים וחדרים שוממים, המייצר בעיקר ניירות, חוזרים וטפסים ומאכלס בפקידים התוקעים מבט זגוגי בתקרה או מדדים לאורך הפרוזדורים עם תיקיהם וכל אחד מצעדיהם גוזל דקה, כאילו השתתפו בסרט אטי או בסנקציות של הליכה ('חוסר יעילות - כמשטר מדיני', חיוך בבצורת, עמ' 215). ריבוי הפקידים מבטיח ומנציח את חוסר היעילות: 'במקום טופס אחד בשביל פקיד אחד ממציאים שבעה טפסים בשביל שבעה פקידים, תחת חותמת אחת מטביעים עליהם תריסר חותמות. לא באותו משרד, כמובן, כי אז שוב לא היה צורך בפקידות המוגנת שכזאת, אלא חותמת חותמת ובנייה' (שם, עמ' 216).

צבא הפקידים המנופח הזה מהווה עדה נהנתנית ולהוטה, העטה כנחיל דבורים על כל מקורות הנופת שבידי המערכת להציע. בעיקר מדובר בנסיעות לחוץ-לארץ. פמליית ראש הממשלה אשכול בנסיעתו לזמביה למשל כוללת ארבעים מלווים ובהם 'שני מנהלים כלליים, ארבעה תת-מנהלים כלליים, שלושה סגני מנהלים תת-כלליים, מזכיר ראשון, מזכיר שני, מזכיר שלישי, רביעי, חמישי, ששי, שביעי, צלמים, עיתונאים, קוסם. מזכיר שמיני, שני רופאים [אם אחד חולה השני מטפל בו], ארבעה מומחים לחקלאות, שלושה למיסוי כפול, עשרה לחסכון לאומי [...] חמישה יועצי סתר, נציג ההתיישבות העובדת, אנשי בטחון, שלושה סוכני ביטוח. מכבי אש [1] בירנבוים'. כששר הטקסים הזמבי תוהה מי זה בירנבוים, מתברר 'שהוא רצה בעצם לטוס לניו-יורק, אבל זרם המלווים גרף אותו בשדה-התעופה לתוך מטוסו של מר אשכול' ('הם רוצים לכבוש את זאמביה?', שואל שר הטקסים בבעתה. 'מעטים נגד רבים', עצם בגרון, עמ' 189).

זוהי מערכת אטומה לצורכי האזרח, השירות שהיא מציעה הוא אטי וקטסטרופלי, היא שגיונית, שרירותית, מכנית עד כדי אבסורד, נטולת היגיון,²⁶ היא מתעללת באזרח ופוגעת

25. ראו 'עבודת נמלים' (גומזים, גומזים, עמ' 171). ביקורת זו כלפי הבירוקרטיה מתחברת לרתיעה הבסיסית שיש לקישון, בתור שמרן, מחידושים טכנולוגיים. חידושים אלה הם מטרות נוחות לחציו הסטיריים. פעמים רבות הם אינם אלא בבחינת עורבא פרה, אינם תורמים דבר ומשמישים בידי שרלטנים המלהגים בגיבריש טכנולוגי.

26. ראו למשל הרשימות 'חוק זליגזון' (באחד האמשים, עמ' 71), 'חוק ערפוני' (שם, עמ' 72), 'רשומון' (שם, עמ' 32) ו'נדנדה' (לא נורא, עמ' 9).

בו ולמעשה מהווה דיקטטורה במסווה של דמוקרטיה (מה בין רודנות לא-עלינו לדימוקראטיה צרופה? בדיקטטורה שולט המיעוט ברוב בלא שים לב לדעת הקהל, ואילו בדימוקראטיה להיפך: שם המיעוט השולט [כלומר המערכת הביורוקרטית] כן שם לב לדעת הקהל'. דרך אגף, באחד האמשים, עמ' 96.²⁷

החזות או הממשק שביורוקרטיה זו מפנה כלפי האזרח היא כה דוחה, כה בלתי מסבירה פנים, עד שברשימה 'לשר אוצרי, שלום רב' (לא נורא, עמ' 13) מוצע להפוך מאפיין זה שלה למנוף כלכלי וביתר דיוק למקור הכנסות לאוצר המדינה, מה שיסייע באיזון התקציב ויוכל להצייל את המדינה מחרפת הגירעון. הרעיון המבריק העולה במוחו של המספר ושאותו הוא מריץ במכתב לשר האוצר הוא כזה: יש להפקיע בית מכוער באמצע תל אביב, יש להשכין בו חמישים פקידים חמוצים בעלי משכורת נמוכה ביותר, יש לדאוג כמובן גם 'לצפיפות גדולה, לארונות רעועים, לאי-סדר מתוכנן, ואחרון-אחרון נחמד: יש לדאוג לתורים הנמשכים עד למחרת'. אז יש לשלוח לכל אזרח את הטופס הבא:

הודעה על טעות

ע"פ הפקודה בדבר השגגות 739015689/32

הננו מתכבדים להודיעך כי בדקנו את חשבונותיך לשנה השוטפת ומצאנו בו, בטעות, חוב בלתי מסולק של 9.040 ל"י לזכותנו.

אם ברצונך לחלוק על הטעות המצערת הנ"ל, עליך לעמוד בתור בלשכתנו תוך ובמשך 3 ימים מקבלת ההודעה, משעה 8.00 בבוקר, ולפרט את נימוקיך. נא להביא בעת הגשת הערעור את המסמכים על הכנסותיך משנת 1938 עד ימינו, ותעודת-ייושר מאת המשטרה, ותרשים הבנין של מקום מגוריך חתום בידי העיריה. לעומת זאת אם רצונך לשלם את חובך, לא צריך לבוא. אפשר לשלוח את הסכום בדואר וגמרנו.

ד"ר י. בר-ביצוע

פקיד לשכת ההטרדה

תוצאות מכתב כזה, טוען המספר, יהיו אך לברכה לכל הצדדים: כל אזרח ישמח שלא יצטרך ללכת ללשכה (והדבר יגרום לשיפור מצב הרוח בקרב האוכלוסין); הפקידים החדשים (מאבק נגד האבטלה) ישמחו שהלקוחות אינם באים להטריד אותם; וגם אתה, שר אוצרי, תשמח על המליונים הבלתי צפויים שהורדת לטמיוננו' (שם, עמ' 15).

הפעולות של הביורוקרטיה הזאת הן בזבזניות, מיותרות, מופרכות, חסרות תוחלת, יסוד ותכלית, מזיקות, וניחנות באיזו מין מעגליות אבסורדית המחזירה אותן לאחור רוב מהומה ועסק אל לא מאומה, כלומר אל נקודת ההתחלה. מבחינה זו הרשימה 'איך בונים כביש?' (באחד האמשים, עמ' 86) היא ייצוגית. הרשויות בונות שיכון על חול, ועל כן הדיירים

27. ברשימה 'חוסר יעילות - כמשטר מדיני' (חיוך בבצורת, עמ' 215) שנזכרה לעיל, המיעוט הזה, בשל ההתרבות האקספוננציאלית של הפקידים, כבר הופך לרוב אלים: '[...] זוהי ההודמנות הראשונה, כשרוב אלים ומלוכד היטב משתלט על מיעוט קטן ונבוך' (שם, שם).

מתלוננים שאי-אפשר לחיות בבוץ כזה. הרשות טוענת שאין לה תקציב לבניית כביש, עד שקורה נס ואישיות פוליטית מעתיקה את מקום מגוריה לשיכון. בעקבות פתק המועבר מן האישיות, מתחילים מיד לסלול כביש. מיד לאחר הסלילה פותחים את הכביש כדי להניח תחתיו את צינורות המים אשר נשכחו בשעת התכנון ושוב סוגרים. מיד לאחר מכן מרחיבים את הכביש שכן מתברר שהוא צר מדי לשני אוטובוסים. מיד לאחר ההרחבה פותחים את הכביש כדי להניח את צינורות הביוב, וכך הלאה במעין שרשרת סיופית המלווה בטרטור אין-סופי של קומפרסורים, עד ששוב קורה נס: האישיות הפוליטית מעתיקה את מקום מגוריה למקום שקט יותר, כל עבודות הכביש מופסקות מיד וכולם מבסוטים (שם, שם).²⁸ ברשימה אחרת ('פרוייקטים: חקירתו של י. שולטהיים, מנהל 'ורד', לפני ועדת הכספים של הכנסת', פרטאצ'יה אהובתי, עמ' 90) נחשפת דרך פעולתה של החברה הממשלתית 'ורד'. חברה זו מנהלת פרוייקטים יומרניים, מטורפים, מופרכים בכל רחבי העולם, כמו קנליוציה בין-עירונית באפגניסטן וסתימת האוקיינוס בחופי ניקרגואה. כל זאת אנגב ביצוע כושל (המתקנים נגד שיטפון בזויבר עמדו כבר לפני סיום בנייתם אלא שאז נהרסו, שכן לפתע בא שיטפון 'וגמו את כל הקאלקולציות שלנו'), פיזור כספי שוחד במיליונים לכל עבר (אם כי עם 'המון טאקט') ועל בסיס קבוע של הפסדים ('עבדנו עם מפתח-הפסדים נמוך', מרגיע שולטהיים, '15-30 אחוז לפי פרוייקט', שם, עמ' 91). כל הבסיס הכלכלי של פעולות הביורוקרטיה השלטונית הוא מופרך מיסודו. ראשי יחידותיה אינם מעוניינים להגיע לאיוון כלכלי (עודף כלכלי הוא בכלל בגדר מארה או קללה בשבילם, והיחס אליו הוא כאל תפוח אדמה לוהט שיש להעבירו מיד ליד), אלא שואפים להגיע לגירעון עמוק ככל האפשר, שכן רק כך יוכלו לקבל עוד ועוד תקציבים ולבזבז גם אותם. המערכת אינה מעודדת חיסכון ושמירה על משאבי הציבור, אלא בזבוז חסר אחריות והגרה מטורפת של משאבים כספיים. מנהל המחלקה שולטהיים תופס את מנהל החשבונות ציגלר בבית השימוש ומודיע לו: 'אם תישאר לך השנה אגורה שחוקה אחת, אני אהנוק אותך!' בייאושם (נשאר להם עודף תקציבי) הם מתכננים 'מסע אזורי נגד היתושים עם אפשרות של הזמנה ליבתושנקו' ורכישת שמש מלאכותית. פקיד אחר, ד"ר בר-ביצוע, רושם בספרי משרדו מלגות פיקטיביות לקורס תקיעת שופר בשביל סטודנטים אפריקניים, ולמעשה שורף את שטרות הכסף באש. לשוער הבניין שתפס אותו ליד המדורה ושאל אותו מה הוא עושה ענה: 'קך לי' (חייך הכפולים של שולטהיים: יומנו של מהדק חגורה', פרטאצ'יה אהובתי, עמ' 69).²⁹

המערכת כולה נגועה במתן סיטוני של טובות הנאה, בפרוטקציוניזם ובנפוטיוזם (ראו למשל 'איך עושים קריירה', באחד האמשים, עמ' 57, ו'ואריאציה על נושא עממי', שמיניות

28. ראו גם הרשימה על נצורי יהודה הלוי, אותם אומללים הכלואים שנים ארוכות מאחורי הר החורבות ועיי המפולת שנוצרו עקב חפירת מנהרות הרכבת התחתית בתל אביב. האזרחים הנצורים נותקו מהחלק המזרחי של העיר, והם מתקיימים על הקונסרבים שמצניחים טייסי העיריה. הקשר עם העולם החיצון מתקיים באמצעות משואות מאז שבקו יוני הדואר חיים ('נצורי יהודה הלוי', עצם בגרון, עמ' 155).

29. ראו גם הרשימה 'יש לי תקציב' (באחד האמשים, עמ' 106).

באור, עמ' 167). מערכת המינויים בה אינה עניינית ופעמים רבות אינה אלא בגדר מסלקה לאנשים כושלים שהוכיחו את אייכולתם בתפקידים קודמים. עקב כך הנציגויות הישראליות בחוץ-לארץ מאוכלסות באנשים שאינם יודעים דבר על המתרחש בארץ, אינם קוראים ספרים עבריים ובאופן כללי אפשר לתאר אותם כחסרי מושג (clueless). כך מתאפשר הדו-שיח הבא:

- לצערי, כבוד השגריר מאד עסוק השבוע. מי אתה, אדוני?
- שמי נתן אלתרמן.
- אדוני מן האוצר? (דיפלומאטיה שקטה מאד, גומזים, גומזים, עמ' 99)

כבוד השגריר למשל מתאפיין בשליטה בשפות. 'רק שתי שפות נבצרות ממנו: עברית ולשון הארץ בה הוא מייצג אותנו' (שם, שם).

המערכת סובלת מאי-הזרמת דם חדש - אין בה תחלופה טבעית של אנשים מבוגרים או זקנים שיכולתם כבר קתהתה באנשים צעירים ונמרצים.³⁰ אין תמה אם כן שהמערכת רופסת, רכה, אימפוטנטית: גם כשהמדינה ניצבת לפני חורבן גמור, היא אינה מסוגלת לגייס מתוך עצמה את המשאבים הנפשיים הדרושים על מנת להנהיג את הצעדים הקשים, צעדי הברזל הנדרשים, שבלעדיהם אין חיים ('מעשה במים אחרונים', באחד האמשים, עמ' 28).

מלבד זאת המערכת מושחתת ברמה העמוקה והבוטה ביותר, כל נורמה של אתיקה ציבורית ומוסר אנושי נרמסת בה ברגל גסה, כסף ציבורי נשדד באלפיו וברבבותיו. השוד הזה נעשה בדרך כלל בריש גלי, כמעט ללא ניסיון להסתירו מעין הבריות. המערכת מגלה אזלת יד מוחלטת, מסמרת שערות, בטיפולה בשחיתות הזאת. מערכת הפיקוח היא מדולדלת, נטולת שיניים, נטולת מוטיבציה, נטולת הבנה ונטולת חוט שדרה מוסרי בעצמה. הסטנדרטים הציבוריים הם שחוקים כל כך עד שגם האקטים המובהקים ביותר של גנבה לאור היום אינם זוכים לתגובה ואינם מוכרים ומוקעים בתור שכאלה. סולם ערכים מוסרי מעוות מעלה ידידות אישית מעל נאמנות לחוק, למוסר ולציבור: מסירת מידע על גנבה נחשבת מעשה לא קולגיאל ומוסר ('אוכל-הקורצה') מנוודה חברתית. הנציג המובהק של המערכת הזאת הוא המגה-פקיד, ומתוקף כך גם המגה-שודד, שולטהיים.³¹

חוסר יעילות, שחיתות, טמטום ואימפוטנטיות הם המאפיינים אפוא את המערכת הזאת, העולה ופורחת ומשגשגת כמו צמחי תרעלה על מצע של רקב-דשן תוסס ומפפעץ, טובעני ומצחין. זוהי מערכת שאינה אלא קיבוץ אדיר של טפילים חסרי כישרון הסוחטים את לשד

30. ראו הפרודיה המקראית 'חילופי משמרות' (גומזים, גומזים, עמ' 112). בקשת העם אחר מנהיגים קשישים יותר ויותר בכל חילוף משמרות שמתבצע בשלטון מסתיימת בפסוק: 'ויט העם שכמו ויהי למס עובד לזקני ציון עד מלאות הימים והעם עודו צעיר ולא ידע כי קורן עור פניו מטמטום טוטאלי סלה' (שם, עמ' 113). ראו גם את המונולוג האירוני 'דור האספרסו' (הכל תלוי, עמ' 131).

31. ראו, בין השאר, 'קשה להיות ידיד' (באחד האמשים, עמ' 75) וכן 'תעלומת ד"ר פנינוביץ' (שם, עמ' 149).

האנשים היצרניים בחברה והוגגים על חשבון קופת הציבור במין תערובת של ציניות ואטימות, בחגיגה נהנתנית דיוניסטית שיכורה, ללא בקרה, ללא דין וללא דיין. המיעוט היצרני נושא על גבו את המערכת הטפילית הנוראה הזאת, הרוחשת ובוחשת ומשריצה עוד ועוד פקידים מיותרים, עוד ועוד טפסים לא מובנים, עוד ועוד פרוצדורות שרירותיות המטלטלות את האזרח האומלל בכל קצווי העיר.

עם זאת ההתעללות החמורה ביותר של החברה האנטי-כלכלית, האספקט השלילי המרכזי שלה לגבי האדם הכלכלי הקישוני הוא בעובדה שהיא, במידה מעמיקה והולכת, בחמדנות טורפנית, שולחת ידה אל כיסו של האזרח, של האדם הכלכלי היצרני, ונוטלת, ניתן לומר שודדת, את כספו. האדם הכלכלי הקישוני פשוט אלרגי לתופעה הזאת. הדבר מעביר בו רטט של זעם ובחילה.

החברה האנטי-כלכלית עושה זאת על ידי מערכת מיסוי מטורפת, קטלנית, מסועפת בצורה פתולוגית ובלתי שקופה לחלוטין, ההולכת ונוטלת את טעם העבודה, את רציונל העבודה עצמו. ברשימה 'לשר האוצר שלום רב' (גומזים, גומזים, עמ' 101), המפעילה במלוא הקיטור את המתוד האירוני שהופעל בצורה פרדיגמטית ב'הצעה צנועה' של ג'ונתן סוויפט, משדל כביכול הכותב את שר האוצר שלא להקטין את שיעורי מס ההכנסה. באמצעות שיעורי המס שחצו זה כבר את חמישים האחוזים והגיעו למס שולי של שמונים אחוזים ויותר, הצליח האוצר במה שנכשלו בו רבים וטובים מאז שחר ההיסטוריה, והוא להכריח את העם היהודי לנוח מעט במקום לעבוד משעת ההשכמה ועד הצות ולהפסיק להעמיס על עצמו שלוש משרות בבת אחת. כשמתברר 'שממס-ההכנסה נשאר המס בלבד' וההכנסה הלכה פרחה לה, מתחילים אנשים לנוח. במה שנכשלו אם כן הנשים, הרופאים ומשה רבנו (בהמצאת השבת), הצליח האוצר. רבבות אזרחים שמאז פרוץ המדינה אצו רצו כחיה נרדפת וכילו כוחותיהם בשאיפתם החולנית להתקדם ולהשיג הישגים אישיים, גילו לפתע את טעמו המשכר של פנאי לא מוגבל וזמנים שקטים, את השמחות הקטנות שבשכיבה רגועה בכיסא נוח, בקריאת ספרים, בטיולים עם המשפחה בחיק הטבע. 'אנחנו התחלנו להיות, אדוני השר, הודות לך. נציבות מס-הכנסה הצילה אותנו ממתט פסי ורוחני שעקב רדיפת הבצע היומיומית', שם, עמ' 101-102). מול המגמה הנרמזת להקטין את שיעור המסים, מתמרמר הכותב: 'ועכשיו אדוני רוצה להקטין את המסים? שוב לרוץ, שוב להזיע?' (שם, עמ' 103). מערכת המס היא אבסורדית שכן היא אינה מאפשרת לאדם, גם אם הוא חרוץ, יצרני ומוכשר, להתפרנס מעבודתו או ממשרתו. ברשימות 'חמישה ימים של שחקן ישראלי ידוע' (לא נורא, עמ' 94) ו'פודמניצקי באנקרוט' (באחד האמשים, עמ' 101) נחשפות תוצאות פעולתה של המערכת בתחום התאטרון. ברשימה הראשונה מוכנס הקורא בציצית ראשו אל תוך מערבולת יומו של שחקן ישראלי, המורכב מאוסף טלאים מגוון של עבודות צדדיות (חלטורות) שונות ומשונות (כגון תסכיתי רדיו, בימוי פסטיבל בקיבוץ 'כפר שולטהייס' לרגל מלאות מיכל המים של הקיבוץ, ארגון להקת נוער לקראת פורים, הרצאות, גילום הקולונל הבריטי האכזרי בסרט 'כיבוש הנגב'), כל זאת בשילוב עבודתו הסדירה בתאטרון (שגם היא אינה אלא אוסף של תקלות, טלאים, החלפות תפקיד תכופות, אינ-ספור נסיעות

ליליות וכולי), שיעורי בלט, זמרה והתעמלות, ומחויבויות ארגוניות. מערבות זו אינה מאפשרת חיים נורמליים (באחת ההרצאות מבחין השחקן בין שורות הקהל באישה הרה מוכרה לו מאוד מאיזה מקום. מתברר שזוהי אשתו. את בתו התינוקת בת שלושת הימים הוא רואה לראשונה (ולאחרונה) בתמונה שמראה לו אחד הקולגים שלו), ולמעשה אינה מאפשרת חיים כלל. בדרך לאילת, להצגה 'המלט', השחקן מת בג'יפ. את רוח האב הוא משחק בכוח שכנוע גדול, וממחיאאות הכפיים הוא ממש קם לתחייה ('לא נורא', עמ' 96).

במקרה השני מוכר עצמו השחקן הוותיק ירון פודמניצקי לאיזו חלטורה, שכן הוא משתתף בהצגה שזוכה להצלחה מסחררת ומועלית יום-יום. כיוון שכך לא נותרים בידו ערבים פנויים להופעות צדדיות. 'תאר בנפשך', מקונן האמן הוותיק באוזני המספר, 'ארבעה חדשים לחיות מן המשכורת שלנו! עוד הצלחה כזו, אמרנו, ונגוע ברעב [...] (באחד האמשים, עמ' 101). כאן נחשפת האבסורדיות של השיטה בכל עצמתה, שכן דווקא ההצלחה המקצועית, שבאופן נורמלי וטבעי צריכה היתה להוביל להצלחה כלכלית, היא זו המובילה או המחריפה את המשבר הכלכלי.³²

אחת התוצאות הרעילות, המסוכנות, השטניות ביותר של מערכת המס המטרופת היא העובדה שהיא הופכת את האזרחים העובדים כולם לרמאים. מכיוון שמערכת המס אבסורדית כל כך ומכיוון שלאחר שהיא שולחת את זרועות התמנון ההמדניות שלה אל כספו ואל רכושו של האזרח, פרי עמלו המתמיד ועתיר הזעה, הוא אינו יכול לחיות חיים בורגניים נורמליים, הוא נגרר לנהל מערכת חיים כלכלית המבוססת על הסתרה ונגועה במרמה. מערכת הערכים הכלכלית הנורמלית מתעוותת: השיקולים המרכזיים בבחירת מקצוע הופכים להיות אלה המאפשרים להתחמק מדיווח נאות על הכנסות וממילא גם משלום מס. האם היהודיה (האחראית!) אינה דוחפת עוד את ילדיה לקריירה בורגנית קלסית (' - רק שלא ירצה הילד ללמוד - מחזיקה אשתי את האצבע - בסוף יהיה לי פרופסור!'). 'הבטח את עתיד ילדיך!'. חיוך בבצורת, עמ' 131) אלא דוחקת בהם לבחור מקצוע ששכרו אינו ניתן לניכוי כהוצאה אצל המשלם. שכן אם השכר ניתן לניכוי, הרי שהמשלם דורש קבלה, ואם ניתנת קבלה - יש לשלם מס. כל זאת לאור 'המושכל הראשון של תקופתנו בכל הנוגע לעתיד האומה: שיהא לילד משלח-יד אשר אינו מחייב מתן קבלות כלשהן' (שם, עמ' 130). נוצרת הייררכיה כלכלית-מקצועית שרירותית ומופרכת. השיקולים 'הקבליים' קובעים שלא כדאי להיות טכנאי של מכונות כתיבה ויש להעדיף קריירה של מתקן מכונות תפירה ביתיות, או

32. ראו גם הרשימה 'התעסוקה גוברת' (באחד האמשים, עמ' 231), שבה יוצא המספר להגנת מדיניות המשלה שהרי עכשיו, בתוקף שפע המסים, מלווים, יהבים, היטלים, שיעורי מכס חדשים פלוס פחות, מוכרחים האנשים לעבוד יותר, ליצור יותר, כלומר לדאוג גם למקורות קיום אחרים מלבד פרנסתם הצדדית, הלוא היא משכורתם המאושכלת (מלשון ראש המשלה אשכול) היטב. בתוקף כך קופאי בעל ותק של 37 שנה עובד בלילה עד השעה 12 בתור אקרובט ומחצות עד 8 בבוקר בתור שומר לילה ובבית הוא סורג פולובריים, ואילו מורה לתנ"ך בבית ספר תיכוני עובד אחרי הצהריים בתור טייס ובלילה רוקד בחתונות, וגם זאת לאחר שמכר שניים מבניו ובת אחת למסיונרים.

בעלת מכולת, או גינקולוג ('חכמת הקבלה, תורת הנסתר', עד המדינה: פרוטוקול, עמ' 279).³³

לעתים מערכת המיסוי המעוותת והבלתי רציונלית נועדת להגן על תוצרת הארץ הכושלת והיקרה, מה שמהווה נטילת כסף ופגיעה באזרחים באופן עקיף. עידוד האדם הכלכלי או המפעל הכלכלי או המשק הכלכלי בכללו משמעו ניכוש ועקירת האלמנטים הבלתי כלכליים והבלתי יעילים. בד בבד עם צמיחתה והסתעפותה הפראית, הג'ונגלית, לכל מיני סעיפים ותת-סעיפים, שכולם מטרם אחת כמובן, שאיבת עוד ועוד כסף מהאדם הכלכלי, מתעטפת המערכת הכלכלית בג'יבריש כלכלי בלתי מובן, בלתי שקוף. כה אטים המערך הלשוני הזה עד שהוא בבחינת מסתורין גם למערכת עצמה.³⁴

העיונות שנושבת מהקטטירה הקישונית כלפי המערכת הכלכלית השלטונית, כלומר כלפי הארגון הכלכלי-החברתי של המדינה, היא אפוא יסודית, נרחבת, ומוצאת את ביטוייה באיך-ספור רשימות והתבטאויות (למשל במחשבה האינסטינקטיבית העולה בראשו של המספר למראה הדמות הענקית המפשפשת ונוברת לאור הירח בין הפציו, שאין זאת אלא כי שר האוצר בא כדי לחפש כסף בביתו. ראו: 'אולקוסאים', לא נורא, עמ' 59). העיונות הזאת מופנית באופן שיטתי, גורף, חסר פניות כלפי כל פניה של המערכת השלטונית הביורוקרטית,

33. הרשימה שואבת חלקים נכבדים מהאפקטים הקומיים שלה מהדו-משמעות המקופלת במילה 'קבלה': 'באותה תקופה מחתרית קמה לתחיה אחת התנועות המרשימות ביותר של היהדות, תנועת הקבלה הנודעת [...] הורם המחודש הזה של מיסטיקה יהודית עוסק גם כיום בחוכמת הנסתר, כלומר בתשלום שבעל-פה שאין לו עקבות בכתובים. תורה זו של סוד ומסתורין התעוררה והשתרשה בתודעת העם העומד בציון עד כדי כך, שגם באמשים אלו [...] מוכן העוסק הישראלי הקטן לעמוד בכל העיוניים הגופניים מידי קלגסי האוצר, ובלבד שלא לנהל ספרים מוקצים מחמת מיאוס. המקובל הישראלי החופשי [...] אינו מבקש ואינו נותן קבלות, ועל עיקרון זה ייהרג. זה כוחה של המסורת היהודית. רק לעתים רחוקות ביותר קורה כיום, שדיכוי ממלכתי אדיר ולחץ אישי בלי-סורב משכילים לאלץ כמה מפעלים תשושים לסטות מתורת הנסתר. כותב שורות אלו הצליח פעם [...] להוציא ממסעדה קטנה בצפת קבלה כתובה, בצורת פיסת-נייר מקומטת, עליה נרשם בכתב-יד ברור "נפרע" ותו לא. זה מה שנקרא במקורות "קבלת צפת".' 'חכמת הקבלה, תורת הנסתר', עד המדינה פרוטוקול, עמ' 278.

34. ראו הרשימות 'סוד הקרן' (גומזים, גומזים, עמ' 19), המנסה לשווא לפצח את סודה של 'קרן ההשוואה', ו'נקמת הממסד' (עד המדינה פרוטוקול, עמ' 265), שבה הופך הג'יבריש הכלכלי למעין נשק יום הדין שבאמצעותו משתקת הממשלה את ארגון המורים שפתח בשביתה והופכת את ניצחוננו לתבוסה. הכוונה היא לג'יבריש מסוג "החל מחודש דצמבר [...] תהיה תוספת היוקר בשיעור 3.6% על שכר-היסוד שקולה כנגד העלאת השכר הכולל ב" 2.52%, אם נחבר העלאה זו עם ההעלאה הקודמת בשיעור 2.8% נקבל התייקרות של 5.3%'. כאן כבר מתחרטים המורים שפתחו בשביתה, אלא שמשרד החינוך ממשיך באכזריות ('ההתייקרות כתוצאה מעליית תוספת היוקר היא 5.3 כפול מרכיב התשלומים הסוציאליים בתחשיב שכר הלימוד בגובה של 0.13 פלוס התייקרות הביטוח הלאומי ו-4 איגרות חוב לעובדים, אשר יחד עם מרכיב השכר הישיר של 0.77, וכולי-זכול) עד שהתנגדותם של המורים נשברת כליל, 'מבטם נעשה אביך משהו ושפתם מעלה קצף צהבהב'. המשרד ממשיך להלוים ללא רחם 'בהפעלת שני מענקים לכיסוי המקדמות לתוספת היוקר בשיעור כולל משכר הלימוד על בסיס של 10.4%' (שם, עמ' 265-266).

הן המערכת הממשלתית הביצועית,³⁵ הן המערכת המוניציפלית,³⁶ הן המערכת הפרלמנטרית,³⁷ הן מערכות הצבא,³⁸ המשטרה,³⁹ הצנזורה⁴⁰ והשידור הציבורי,⁴¹ והן המערכת הוולונטרית למחצה של ניהול הספורט במדינה.⁴²

עוינות לא פחותה מפגינה הקטירה הקישונית כלפי כל צורה של התארגנות פועלית או התארגנות עובדים. אליבא דקישון, הפועלים המאורגנים הם מכת מדינה. הארגון הפועלי לוקה בבעיות דומות לאלה המבעות את המנגנון הכלכלי המדינתי: הוא בלתי יעיל, מנופה, כבול לתקנות נוקשות שאינן רואות את טובת הלקוח, טובת המוצר או טובת החברה לנגד עיניהן. הבעיה המרכזית אולי בארגון הפועלי היא שהוא חזק מדי. הוא עמיד, עמיד מדי בפני גזר דינה של המציאות הכלכלית האמתית. כוחו מאפשר לו להתדרדר להתנהגות בלתי כלכלית או אנטי-כלכלית (הוא לא משלם על כך מחיר), וכמו כן לכפות התנהגות בלתי כלכלית על המעסיק, המעסיק אינו יכול למשל לפטר עובד בלתי יעיל. בתנאים של ארגון פועלי פיטורין כאלה אינם אפשריים או שהם כרוכים במחיר עתק של פיצויים.⁴³ כוחו של הארגון הפועלי מאפשר לו לסחוט את הממשלה או מעסיק אחר ולהשיג תנאים והטבות שאינם מוצדקים מבחינה כלכלית טהורה. בכך הוא כמובן, באופן עקיף, שוב שודד את הציבור, ציבור האנשים הכלכליים הבלתי מאורגנים (ולכן גם יעילים, חרוצים, חשופים במלואם למציאות הכלכלית הקשוחה), שכן הכסף המיותר המתגלגל בכיוונו הוא כספם של האנשים הכלכליים. כך למשל ארגון העובדים של המרצים באוניברסיטאות משיג מן האוצר תוספות אבסורדיות כמו תוספת ציפורים של שלושה-פסיק-ארבעה אחוזים ממחצית מלווה חובה, דמי גיהוץ חודשיים, תגמול פגים, גמול דרישה, דמי תוספתן, דמי גיס ומענק חורף. מערכת השכר המעוותת הצומחת בשל כוחם הסחטני וההרסני של העובדים המאורגנים היא השתקפות של מערכת המס המעוותת. כמו מערכת המס, גם מערכת השכר עטופה בג'יבריש כלכלי מופרך ובלתי מובן, מין להג כלכליסטי ריק.

35. ראו הרשימות 'מי נתן את ההוראה?', 'שמיניות באויר, עמ' 180; 'ההרפתקה', 'פרטאציה אהובתי, עמ' 16.
36. 'עירוניה', הכל תלוי, עמ' 89; 'בכי תמרורים', 'שמיניות באויר, עמ' 78; 'למי מצללים הפחים', שם, עמ' 91.
37. 'גמלתי חסד', באחד האמשים, עמ' 116; 'תוכי הגיע בזמן', 'שמיניות באויר, עמ' 163; 'השוד המושלם', חיוך בבצורת, עמ' 207; 'דבאשע חביבתי', 'שמיניות באויר, עמ' 178; 'כבוד חוקי', גומזים, גומזים, עמ' 110.
38. 'הכל תלוי בטיב המילואים', 'שמיניות באויר, עמ' 64; 'לשם הבטחון', לא נורא, עמ' 129. קישון מכוון את חיציו אל הביורוקרטיה הצבאית. הוא אינו תוקף את כושר הלחימה כשהוא לעצמו.
39. 'סוף גנב לתליה', הכל תלוי, עמ' 98.
40. 'סודי בחלט', הכל תלוי, עמ' 94.
41. 'רדיו בגרוש', לא נורא, עמ' 120, 'תסכית', שם, עמ' 124.
42. 'סופר-סל', 'שמיניות באויר, עמ' 187; 'מסע הנצחון של ארי יהודה', לא נורא, עמ' 71; 'מי יסע לבאנגקוק?', גומזים, גומזים, עמ' 44.
43. ראו 'מונדק', לא נורא, עמ' 111 ו'מריה קאלאס בארצנו', עצם בגרון, עמ' 43.

הסטירה הקישונית מפגינה חוסר אהדה לא רק כלפי התארגנות של עובדים שכירים אלא גם כלפי התארגנות של גורמים כלכליים עצמאיים. הרשימה 'כוחו של ליכוד' (גומזים, גומזים, עמ' 174), מפנה אור אירוני לגלגני אל שביתה של סוחרים. ייתכן שעילת השביתה היא מוצדקת (העלאת תקרת מס העסקים באלפי לירות), אלא שהצעד המיליטנטי הזה הוא בגדר התעללות בציבור האזרחים המתרוצצים בעיר בחפשמ חנויות פתוחות ואינו פותר את הבעיה אלא לאותם בודדים שמפנים עורף לסולידריות הקמעונאית, פותחים את חנויותיהם למרות השביתה, לוכדים את נחילי הקונים ומצליחים לאזן את מצבם הכלכלי.

בכלל, קישון 'אלרגי' לשביתות. שביתות הן סממן מהותי של הארגון הפועלי. הן מצביעות על כוחו היתר, הן פוגעות בציבור, כלומר בציבור האנשים הכלכליים, והופכות את חייו לסיט, והן מעין סממן דלקתי המצביע על מידת חוליו של המשק הכלכלי בכללו (ראו למשל 'התה', הקולב והמפשילים', גומזים, גומזים, עמ' 234, על השביתות ועל תרבות העבודה בכלל באנגליה, ו'אנטומיה של שביתות', חיוך בבצורת, עמ' 187).

דומה אפוא שכל צורה של ארגון כלכלי פוגעת בחזון האוטופיה הכלכלית הטהורה של קישון. חזון זה נשען כולו על האדם הכלכלי, האינדיבידואל הפועל והיוצר, המונע על ידי יצר הרווח ויצר המימוש העצמי כאחד. זוהי השמש שסביבה נעה כל המערכת הפלבטריית הכלכלית. כל התארגנות של האדם הכלכלי במבנה חברתי כלשהו מדרדרת אותו ואת המערכת כולה לכיוונים אי-כלכליים ואנטי-כלכליים.

באופן כללי האופי הבלתי כלכלי והאנטי-כלכלי של המדינה נקשר באתוס או במשטר הסוציאליסטי שלה. אתוס זה מואר באור מעוות ומגחך המציג אותו כקריקטורה נלעגת, כושלת ומרושעת, שהרטוריקה שבפי נציגיו היא מסווה לשחיתות. כך למשל ברשימה 'היום בו מת הממון', (עצם בגרון, עמ' 81) מתוארת באורח גרוטסקי וסרקסטי ועדה אורוליאנית לצדק פיננסי. מטרת הוועדה לעצור את ההפקרות השוררת בתחום העזבונות בארץ ולהתאים את חוקי הירושה לצרכיה של מדינה סוציאליסטית.⁴⁴ חברי הוועדה מתקוממים בכל מאודם נגד המשטר הרכושני האכזרי, ש'בו יכול אורת מסויים להוריש נכסים לבניו, אך ורק מפני שהוא כשרוני יותר מזולתו!' (שם, שם). 'איפה השוויון?', שואל גליק. 'להעמיד אותם לקיר וכדור בראש וזהו!', גורס סלוצ'קובסקי. חוק מס העיזבון החדש ישים קץ לשלטון הממון במחננו ויבטיח שכל אדם יתחיל את הקריירה שלו בתנאים שווים, בנקודת האפס. אלא שמתברר שהצדק הפיננסי הנעלה אינו אלא מסווה לשחיתות פוליטית ואישית. כפי שהם גלחמים בהון רק אם הוא מחוץ להסתדרות וברמת חיים גבוהה רק אם נהנים ממנה אנשים שאינם חברי מפלגה (אלה האחרונים יכולים ליהנות ביד רחבה מרכב צמוד, דירת שרד, נסיעות, סטיפנדיה), כך מוכנים אנשי הוועדה למנוע מעבר נפסד של רכוש מנפטר ליורשיו רק אם אין מדובר בהם עצמם. מניעה קלה זו מונעת החלת החוק על בתים, תכשיטים,

44. הטמטום, הקהות והאטימות של חברי הוועדה מתגלים מיד בהתחלה כאשר מתברר שהם אינם יודעים כלל שהם חיים במדינה סוציאליסטית. 'האידיאולוגיה' השמאלנית שלהם מתמצית באמירתו של שר המסחר והתעשייה כי 'יותר מדי הון מצטבר בארץ הזאת מחוץ להסתדרות!' (שם, שם).

שטיחים, תמונות, עטים, כל אותם פריטי רכוש שברשות חברי הוועדה. הוועדה מחליטה אפוא להחיל את החוק על בעלי העניבות ('גאוני! בתור סוציאליסטים צוארוננו פתוח!...'), שם, עמ' 83), כלומר על חברי המפלגה הליברלית, ועל אוספי בולים (למעט אוספו של החבר יחיאל סלוצ'קובסקי, המיועד לבנו הג'ינג'י).⁴⁵

ברשימה 'סודות החדר' (גומזים, גומזים, עמ' 157) מובלים משתתפי ועידת המיליונרים למחלקה למניעת רווחים קלים הממוקמת בחדר סודי במשרדי האוצר. מחשב ענק מרכז את כל הידיעות על ניסיונות התעשרות בארץ ומיירט אותן. מדוע בעצם אנחנו נגד התעשרות?, שואל איל ההון הבריטי צ'ארלס קלור. תשובתו של ד"ר ברביצוץ מהווה מעין פרודיה גרוטסקית על תאוריות מדעיות סובייטיות-סטליניסטיות:

אגיד לך, סיר – ענה ד"ר ברביצוץ בנימה אינטימית – דבר זה עומד בניגוד גמור לחוקי הטבע. בצמח ובעולם החיות אין זכר לנטיה הפרוורסית לצבירת כספים, רק סקטורים מסויימים של בני אדם נגועים במדווה ממאיר זה (שם, שם).

אמנם, מודה ד"ר ברביצוץ באזוני הלורדים, עדיין לא הגענו לשלמות בשטח זה, אך במספר ארצות סוציאליסטיות בשלב מתקדם יותר כגון אלבניה, קובה ומונגוליה הצפונית כבר עלה בידי השלטונות לחסל כליל את השאיפה החולנית להתעשרות קלה.

אור אדום מהבהב, הנדלק על המפה רחבת הידיים שעל הקיר באזור חיפה, מאפשר ללורדים ולקוראים לעמוד על השיטה מקרוב. מתברר שבמפעל 'אינסטנט קאפעלע לימיטד' בקריית מוצקין חילקו באותו בוקר דיבידנדים של 12 אחוז לבעלי המניות. עוד מתברר שהחברה נוסדה לפני שלוש שנים בהשקעה של הון דרום אמריקני, ופתק מפורש בכתב ידו של שר האוצר מבטיח למפעל חלוקת דיבידנדים של 12 אחוז מן הרווחים. 'באופן פורמאלי הם מכוסים', ממלמל ד"ר ברביצוץ, 'אבל מי פילל שבאמת יהיו להם רווחים? קשר טלפוני עם משרד המסחר והתעשייה מסדיר את הבעיה על ידי חשיפה מיידית המאפשרת לקעפעלע היפאני הזול לחדור לשוק הישראלי באופן חופשי'.

ד"ר ברביצוץ מסביר לנוכחים שאין להם דבר נגד המפעל עצמו כל עוד אין לו רווחים קלים. יש מפעלים, הוא אומר, שהם דווקא בסדר גמור מבחינה זו. הנה החברה הממשלתית הוותיקה 'ספוגי פלדה וחול נך' בעמורה מדגימה זה 13 שנה דוגמה מאלפת לרתיעה מפני רווחים מכל סוג (שם, עמ' 158).⁴⁶

45. ראו גם הרשימה 'יצחק נתן, יצחק לקח', עד המדינה: פרוטוקול, עמ' 248.

46. הרשימה מדגימה יפה את טכניקת 'ריבוי המטרות' של קישון. המטרה המרכזית המותקפת ברשימה היא המדיניות האנטי-קפיטליסטית של הממשלה. עם זאת, כמו בדרך אגב, נשלחים חצים מורעלים כלפי הייצור התעשייתי בארץ (הכולל יצורים כלכליים אבסורדיים כמו המפעל 'אינסטנט קאפעלע לימיטד'), כלפי שיטת הפתקים המיתולוגית המיוחסת לספיר, כלפי החברות הממשלתיות וכולי. הרשימה כולה מעלה באופן אקטיבי תמונה של המשק הישראלי המציגה אותו כמעין 'פריקשואו' של אבסורדים, כשלים ותופעות אגורמליות מסוגים שונים ומגוונים.

ברשימה 'למנהיגות שלום', (גומזים, גומזים, עמ' 105), 'מברך' המספר את המנהיגים על הצלחתם לרסן את הבורסה הארורה ואת בולמוס ההתעשרות'. הבעיה היא שאז יורדים הבולמוס והעושר לאותן מדינות שבהן משום מה אין אוסרים את ההצלחה באופן חוקי, בהן יכול האדם להוריש את פרי עמלו לבניו ולא להסתדרות [...], בהן אין מגמה ממלכתית להדברת האמביציה'.

'ארץ שאין בה שכבה של אמידים', טוען המספר, 'שאינן בה אפשרות להתעשר, בארץ כזאת משום-מה כולם קבצנים, זוהי ארץ אומללה, עניה ועצובה שכל אחד - חוץ מן המנהיגים הפועליים - רוצה לברוח ממנה. בגן עדן של פועלים חיים הפועלים הכי גרוע [...]. כל העולם נלחם היום בעוני, אתם [המנהיגים] נלחמים בעושר'.

קישון מזהה סכיוופרניה מסוכנת, פיצול אישיות במשטר הסוציאליסטי הישראלי. אמנם משטר זה אינו זהה למשטר הדיכוי הקומוניסטי (הכולל הלאמה מלאה, בולשת, מחנות ריכוז וכולי); אולם הוא שבו באתוס סוציאליסטי שוויוני ואנטי-קפיטליסטי המקליע אותו לתבנית של הבסה עצמית:

אתם מחוקקים חוקים לטובת בעלי ההון, אתם מחלקים ביניהם תרומות ממשלתיות, ממש ממטירים עליהם שפע של טובות הנאה. אבל ברגע שהמפעל החדש מתחיל לפרוח ולשגשג, מתעוררת הפקידות לאמר: 'מה זה פה, הפקרות? הרי זה ממש מכרה זהב!' ואתם 'עולים עליו' באלף צורות, מציקים לו, מתחרים בו, גומזים אותו - עד שמגיע המפעל לסף פשיטת הרגל, ואז אתם נחלצים לעזרתו בפאניקה, מושיטים לו עזרה ביד רחבה, מזרימים לו כספים, מוחקים לו חובות - עד שהמפעל מתאושש ושוב מתחיל לשאת רווחים, ואז מחוקקים חוק נגדו ועולים עליו [...]. (שם, עמ' 106).⁴⁷

ברשימה המאוחרת והקודרת יותר 'שלטון העם?' (חיוך בכצורת, עמ' 203) מופיעה הסוציאל-דמוקרטיה המערבית, שישראל היא חלק ממנה, באור אחר. כאן היא מופיעה כאשר היא נקיה מנגעי הרשעות הקטנונית והנקמנית, מהשחיתות האישית, מאש הטירוף הדתית הקנאית, מההסתערות הפגנית עם מקלות בידיים, דם בעיניים וקצף על השפתיים על כל איזה אביגדור פליישהאקר שקנה מכונית לאשתו ('סודות החדר', גומזים, גומזים, עמ' 159), ומהסכיוופרניה הסיזיפית-קומפולסיבית המביסה את עצמה שוב ושוב. אמנם בתחילה הכותב מוכן לייחס למשטר הזה כוונה אצילה, אלא שמהר מאוד מתברר שהכוונה האצילה הזו אינה אלא מסווה לשיטה צינית לאחיה נצחית בשלטון. מדובר בקנוניה מחושבת היטב, אדירת היקף:

47. אבסורד נוסף שהאתוס הסוציאליסטי מוביל אליו מתואר ברשימה 'אם תרצו אין זו בדיחה' (באחד האמשים, עמ' 44). קומץ אנשים מתקדמים מקימים קואופרטיב ('הרי זוהי הצורה האיגודית-השיתופית-ההדדית המאפשרת למשתתפיה לבנות מפעלי ענק פוריים בלא סכנת ההתעשרות האישית לא-עלינו'). בזכות העובדה שהם עובדים כמו מטורפים מבוקר עד ליל, המוסד מתחיל להתעצם ומחזור הכספים שלו הולך ועולה. לאחר שלושים שנה כל אחד מהמייסדים הוא למעשה מיליונר. אלא שהמוסד אינו מחלק רווחים והחברים הולכים רעבים. אחד מהם אף מת מחוסר מזון. אומרים שבשמים ביקש את צירופו לסקטור הפרטי.

החשבון האלקטוראלי הוא פשוט בתכלית: רוב הבוחרים הם אינם דוקא בעלי היכולת, היומה והחריצות, אלא, מטבע הדברים, להיפך. השיטה הסוציאל-דמוקרטית נוטלת איפוא, בעזרת המנגנון הממלכתי, את האמצעים מידי המיעוט הכישרוני והיצרן, תוך הפיכתו בידועין לעדר נרצע של רמאים, ומחלק את השלל הרב בין המוני הבוחרים, בין הרוב. הם מערבבים זאת לשם הסוואה, במונחי מדינת-הסעד, למעשה זוהי קניית-קולות רב-שנתית. (שם, עמ' 205).

ראינו שהבעיה החמורה ביותר, המסוכנת ביותר, הרעילה ומעוררת ההתנגדות הגדולה ביותר של החברה האנטי-כלכלית טמונה בנתח העצום, ההולך וגדל, שהיא נוטלת מרכושו ומכספו של האדם הכלכלי, פרי עמלו וכישרונו. עד כמה הנתח הזה צריך לקטון כדי שהחברה תהיה לחברה כלכלית אוטופית? תשובה מעניינת לשאלה זו ניתנת בעקיפין ברשימה 'הקריירה המזהירה של פרופסור הוניג' (לא נורא, עמ' 27). פרופסור הוניג השקיע את מיטב שנותיו ואת בריאותו בלימודים באוניברסיטאות בכל אירופה, הוסמך לדוקטור לפילוסופיה ומדעי הרוח, ולאחר שחיבר את יצירתו המהוללת בת שלושה עשר הכרכים על השפעת תגודות כלכליות על התפתחותם הסוציולוגית של המעמדות הבינוניים (זוהי, כפי שנראה בהמשך, כותרת נבואית), הוזמן בגיל המישים ואחת לאוניברסיטה העברית בתור פרופסור לכלכלה. הפרופסור עבר ארצה יחד עם משפחתו. בתחילה הכול התנהל כשורה אולם פני הדברים החלו להשתנות בשנת 1951.⁴⁸ קרנו המקצועית של הפרופסור עלתה מאוד, אולם הוא התחיל להרגיש שאין הוא מצליח יותר לפרנס את משפחתו, אף שמשכורתו עלתה באופן עקיב. בוקר בהיר אחד הוא מגלה שאין הוא מסוגל יותר לכלכל את משפחתו. בסוף שנת 1953 נעשה מצבו קשה מנשוא, ומעמדו הכלכלי מתערער עד כדי סכנת התמוטטות. גם צעדי החיסכון שהוא נוקט, כמו הליכה ברגל אל בניין האוניברסיטה ויום אחד של צום בשבוע, אינם מקלים את מצבו. בטבלה המצורפת לרשימה מתבהרת סיבת ההידרדרות. משכורתו החודשית של הפרופסור גדלה מדי שנה אלא שבד בבד גדל גידול מפלצתי אחוז המס שהוא משלם, כך שסכום הכסף שנותר בידיו הולך וקטן: בעוד הברוטו הולך וצומח, הנטו קטן והולך. במקום ששני טורי המספרים יגדלו באופן פרופורציונלי, האחד גדל (זהו טור אריתמטי חיובי) והאחר קטן (טור אריתמטי שלילי).

הפרופסור נאלץ למצוא פרנסה צדדית כרוכל. הוא עושה זאת בטעם, כמעט בצנעה, כלומר אחרי כל הרצאה מדעית הוא נשאר על יד הדוכן, מוציא מגש עץ מתחת לשולחן ומציע לסטודנטים שוקולד, ופל, סוכריות, מסטיק וכולי. מפנה זה בקריירה המקצועית שלו עולה יפה, ורמת חייו עולה פלאים. הוא מבטל את יום הצום השבועי, מתחיל לנסוע באוטובוס ואף יכול להרשות לעצמו ללכת לקולנוע. הוא משמין, דיכאונו נעלם והוא אפילו מצליח לקנות את הספרים הדרושים לו למחקריו הכלכליים. לא זו בלבד אלא שגם רגש הנחיתות

48. אזכור השנה הוא בעל משמעות. התאריך מציין את תקופת ראשית התגבשותו של המשטר החברתי-כלכלי במדינה.

שלו נעלם, והוא שב ומופיע בעיני החברה האדם היכול להשתוות ל'נהגים, קבלנים ופוליטיקאים קטנים'.

טבלה נוספת המצורפת לרשימה מראה את תמונת הכנסותיו ממכירת הממתקים. ההבדלים בין שתי הטבלאות הם מאלפים. בעוד שבטבלת השכר טור הברוטו עולה ואילו טור הנטו יורד, הרי שכאן שני הטורים עולים. לא זו בלבד אלא ששני הטורים זהים: הברוטו שווה לנטו.

כשחוגים מסוימים במשרד החינוך מוצאים טעם לפגם בכך שהפרופסור הוניג עובר במסדרונות האוניברסיטה ומגש ממתקים תלוי על צווארו וטוענים שהדבר פוגע בכבוד סגל המלומדים פגיעה מבישה, מתפטר פרופ' הוניג מהאוניברסיטה, ומאז הוא רק מוכר ממתקים לסטודנטים. אין צורך לומר שמצבו כיום משופר בתכלית: הוא עבר לדירה גדולה יותר, בניו זוכים לחינוך מעולה, הוא נוסע לחופשות, מה שחשוב לו מאוד כדי לשמור על בריאותו, וכולי.

נקודת האיזון האוטופית מגיעה אפוא כשפרופסור הוניג מצליח להפוך ולאייץ את התהליך הנורא שאכל וכרסם את הכנסותיו כנחיל חרקים העט על שדה שופע ופורה ולא משאיר אחריו אלא גבעולים שדופים בלבד. הוא הצליח למעשה לנטרל את השפעתה של מערכת המס הטורפנית, להסיר את אחיזתה של טבעת החנק הממיתה מצווארו ולהגיע, בסופו של דבר, למצב שבו ההכנסה הראלית (כלומר הפנויה) שלו שווה בדיוק לרווח שלו. ברגע זה מתגשמת האוטופיה הכלכלית הבורגנית: פרופסור הוניג מסוגל עתה לנהל חיים בורגניים נורמליים המתאימים למעמדו. הוא עובר תהליך של ריענון, רגנרציה, רנסנס. הוא נולד מחדש כאדם; קומתו מזדקפת.

הלוגיקה הפנימית של חזון האוטופיה הכלכלית של קישון, הנפרט ונפרש על פני רפרטואר ענק של מאות ואלפי רשימות סטיריות לגלגניות, חותרת למצב שבו המס הכלכלי-חברתי מתאיין, כלומר שבו החברה הכלכלית מתאיינת. החברה הכלכלית האידיאלית, האוטופית, אינה אלא צל נעדר בשר, נעדר חיים. המנגנון הכלכלי האידיאלי הוא כה זעיר, כה נזירי, כה שקוף, עד שהוא למעשה מתאדה ונעלם. האדם הכלכלי יכול לנשום לרווחה. ייתכן אמנם שבמצב כזה ייאלץ לשלם לגורמים פרטיים סכומים גדולים עוד יותר מאלה שהפריש למנגנון הממשלתי על מנת להבטיח את שלומו וביטחונו, שלא לדבר על הבטחת שירותים בסיסיים ותשתיות כמו חשמל, תחבורה, מים, חינוך, בריאות וכולי. ייתכן שבמצב הזה, על פי העקרונות ההובסיאניים המוטבעים בעצם הלוח מחשבתו השמרני של קישון, חייו של האדם הכלכלי לא יהיו חיים, או, בניסוחו של הובס, הם יהיו 'בודדים, דלים, נבזיים, אלימים וקצרים'. אבל כל זה לא משנה. החזון האוטופי קום יקום: הכסף שצבר האדם הכלכלי בעבודתו יעבור במלואו לרשותו; הנטו יהיה סוף-סוף זהה לברוטו. שני המספרים הללו, שהפער ביניהם מטריף את דעתו של האדם הכלכלי, ממריד את כל ישותו, יתאחדו, והזרם החשמלי האדיר שייצור המפגש הזה יאיר את האסכטולוגיה הכלכלית באור יקרנות. ובניסוחו של סטיריקן אחר: 'לרוב הדודים יש רק רגל אחת, אבל המלכות היא שלמה'.

מקורות

- ה' ברגסון, הצחוק, ירושלים 1981.
א' קישון, לא נורא, תל אביב 1957.
א' קישון, הכל תלוי, תל אביב 1961.
א' קישון, באחד האמשים, תל אביב 1962.
א' קישון, שמיניות באויר, תל אביב 1965.
א' קישון, עצם בגרון, תל אביב 1967.
א' קישון, גומזים גומזים, תל אביב 1969.
א' קישון, פרטאצ'יה אהובתי, תל אביב 1974.
א' קישון, חיוך בכצורת, תל אביב 1978.
א' קישון, ספר משפחתי, תל אביב 1980.
א' קישון, ספר המסעות, תל אביב 1988.
א' קישון, עד המדינה - פרטוקול, תל אביב 1999.
ג' שקד, בין שחוק לדמע, גבעתיים 1965.

- P. Bourdieu, 'The Forms of Capital', in: J. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York, NY 1986, pp. 241-258.
I. Watt, *The Rise of the Novel: Studies in Defoe, Richardson and Fielding*, Harmondsworth, Middlesex 1963.